

Agrarische jongeren en natuurinclusieve landbouw

Vragen, afwegingen en adviezen van jongeren met ambities in de agrarische sector in relatie tot natuurinclusieve landbouw

Zoë van Eldik, Amy Wortel, Naëmie Boone, Judith Westerink & Marijke Dijkshoorn-Dekker

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Agrarische jongeren en natuurinclusieve landbouw

Vragen, afwegingen en adviezen van jongeren met ambities in de agrarische sector in relatie tot natuurinclusieve landbouw

Zoë van Eldik¹, Amy Wortel¹, Naëmie Boone¹, Judith Westerink¹ & Marijke Dijkshoorn-Dekker²

1 Wageningen Environmental Research

2 Wageningen Social & Economic Research

Dit onderzoek is uitgevoerd door Wageningen Environmental Research en gesubsidieerd door het Ministerie van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur, in het kader van het Beleidsondersteunend onderzoekthema 'natuurinclusieve landbouw' (projectnummer BO-43-104-017).

Wageningen Environmental Research
Wageningen, juli 2025

Gereviewd door:

Carolien de Lauwere, Senior onderzoeker duurzame landschouwtransities
(Wageningen Social & Economic Research)

Akkoord voor publicatie:

Joke de Jong, teamleider van team Biodiversiteit & Beleid

Rapport 3443
ISSN 1566-7197

Van Eldik, Z.C.S., A.L. Wortel, N.J. Boone, J. Westerink, M. Dijkshoorn-Dekker, 2025. *Agrarische jongeren en natuurinclusieve landbouw; Vragen, afwegingen en adviezen van jongeren met ambities in de agrarische sector in relatie tot natuurinclusieve landbouw*. Wageningen, Wageningen Environmental Research, Rapport 3443. 48 blz.; 1 fig.; 6 tab.; 37 ref.

Aan de hand van peer-to-peer learning-bijeenkomsten tussen jongeren met ambities in de agrarische sector en jonge, natuurinclusieve boeren is onderzoek gedaan naar hun vragen, afwegingen en adviezen in relatie tot natuurinclusieve landbouw. Dit onderzoek is gefinancierd door het Ministerie van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur (LVVN) en is uitgevoerd in samenwerking met het Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt (NAJK). Uitkomsten van het onderzoek laten zien dat jongeren met ambities in de agrarische sector nog weinig weten over natuurinclusieve landbouw en het beschouwen als complex met een onduidelijk verdienmodel. Tegelijkertijd zien jongeren natuurinclusieve landbouw als een interessante, duurzame vorm van landbouw waarin voedselproductie en natuur goed samen kunnen gaan. Onder andere het stimuleren van meer peer-to-peer learning kan de weg naar kennis over natuurinclusieve maatregelen en verdienmodellen mogelijk duidelijker en toegankelijker maken.

Peer-to-peer learning meetings between young people with ambitions in the agricultural sector and young, nature-inclusive farmers were used to research their questions, considerations and advice in relation to nature-inclusive agriculture. This research was funded by the Ministry of Agriculture, Fisheries, Food Security and Nature (LVVN) and was carried out in collaboration with the Dutch Agricultural Youth Contact (NAJK). The results of the research show that young people with ambitions in the agricultural sector still know little about nature-inclusive agriculture and consider it to be complex and an unclear revenue model. At the same time, young people see nature-inclusive agriculture as an interesting sustainable form of agriculture in which food production and nature can go well together. By stimulating more peer-to-peer learning, among other things, the path to knowledge about nature-inclusive measures and revenue models can possibly be made clearer and more accessible.

Trefwoorden: Natuurinclusieve landbouw, agrarische jongeren, NAJK, peer-to-peer learning

Dit rapport is gratis te downloaden van <https://doi.org/10.18174/695581> of op www.wur.nl/environmental-research (ga naar 'Wageningen Environmental Research' in de grijze balk onderaan). Wageningen Environmental Research verstrekt *geen* gedrukte exemplaren van rapporten.

© 2025 Wageningen Environmental Research (instituut binnen de rechtspersoon Stichting Wageningen Research), Postbus 47, 6700 AA Wageningen, T 0317 48 07 00, www.wur.nl/environmental-research. Wageningen Environmental Research is onderdeel van Wageningen University & Research.

- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking van deze uitgave is toegestaan mits met duidelijke bronvermelding.
- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking is niet toegestaan voor commerciële doeleinden en/of geldelijk gewin.
- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking is niet toegestaan voor die gedeelten van deze uitgave waarvan duidelijk is dat de auteursrechten liggen bij derden en/of zijn voorbehouden.

Wageningen Environmental Research aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Wageningen Environmental Research werkt met een gecertificeerd kwaliteitsmanagementsysteem volgens ISO 9001 en een milieumanagementsysteem dat voldoet aan de norm ISO 14001.

Daarnaast geeft Wageningen Environmental Research via ISO 26000 invulling aan haar maatschappelijke verantwoordelijkheid.

Inhoud

Verantwoording	5
Woord vooraf	7
Samenvatting	9
1 Inleiding	11
1.1 Aanleiding	11
1.2 Relevantie en doelstelling van het onderzoek	11
1.3 Onderzoeksvragen	12
1.4 Leeswijzer	12
2 Methoden	13
2.1 Op bezoek bij een jonge natuurinclusieve boer	13
2.1.1 Selectie en karakterisering van voorbeeldboeren	13
2.1.2 Werving en karakterisering van deelnemers	15
2.1.3 Studentenopdracht	16
2.2 Open observaties	17
2.3 Begeleiding dialoog	17
2.4 Datakarakterisering	18
2.5 Data-analyse	18
3 Resultaten	19
3.1 Reacties van deelnemers tijdens de bijeenkomsten	19
3.1.1 Bijeenkomst 1	19
3.1.2 Bijeenkomst 2	20
3.1.3 Bijeenkomst 3	21
3.1.4 Bijeenkomst 4	22
3.1.5 Interpretatie van de reacties van deelnemers	23
3.2 Wat jongeren met ambities in de agrarische sector willen weten over natuurinclusieve landbouw	24
3.2.1 Vragen gesteld door deelnemers tijdens de bijeenkomsten	24
3.2.2 Uitkomsten uit de opdracht (aanvullend op de resultaten uit de bijeenkomsten)	26
3.3 Waarom jongeren met ambities in de agrarische sector wel of niet voor natuurinclusieve landbouw zouden kiezen	28
3.4 Zien jongeren met ambities in de agrarische sector toekomst in natuurinclusieve landbouw?	29
3.4.1 Advies van de voorbeeldboeren aan de deelnemers	29
4 Discussie en aanbevelingen	31
4.1 Natuurinclusief perspectief voor jongeren met ambities in de agrarische sector	31
4.1.1 Willen en kunnen jongeren met ambities in de agrarische sector bewegen naar NIL en welke omgevingsfactoren zijn hierop van invloed?	31
4.2 Waarmee kunnen LVVN en NAJK jongeren met ambities in de agrarische sector ondersteunen om natuurinclusieve landbouw toe te passen?	33
4.2.1 Andere manieren van kennisontsluiting over NIL	33
4.2.2 Laat werken met de natuur lonen	34
4.2.3 Maak NIL gemakkelijker en betrouwbaar	35
4.3 Reflectie en aanbevelingen op de methoden	35
4.3.1 Dankbetuiging aan de samenwerkingspartners	36
4.3.2 Adviezen bij herhaling van de methoden	37

5	Conclusies	38
	Literatuur	40
Annex 1	Vragenlijst en opdracht voor deelnemers	42
Annex 2	Overzicht antwoorden inschrijfformulier deelnemers	43
Annex 3	Formulier reactieve observatie	45
Annex 4	Codeboek	46

Verantwoording

Rapport: 3443

Projectnummer: BO-43-104-017

Wageningen Environmental Research (WENR) hecht grote waarde aan de kwaliteit van zijn eindproducten. Een review van de rapporten op wetenschappelijke kwaliteit door een referent maakt standaard onderdeel uit van ons kwaliteitsbeleid.

Akkoord referent die het rapport heeft beoordeeld,

functie: Senior Onderzoeker Duurzame Landbouwtransities

naam: Carolien de Lauwere

datum: 26 Juni 2025

Akkoord teamleider voor de inhoud,

naam: Joke de Jong

datum: 26 Juni 2025

Woord vooraf

De toekomst van de Nederlandse landbouw ligt grotendeels bij de jonge generatie boeren en tuinders. Zij staan aan de lat om keuzes te maken over belangrijke maatschappelijke opgaven als voedselproductie en natuurbeheer en worden gevraagd oplossingen waarin deze opgaven samengaan in de praktijk te brengen op hun bedrijf. Het is dan ook waardevol dat juist hun perspectief centraal staat in dit onderzoek naar natuurinclusieve landbouw. Er is geluisterd naar de kritische vragen die zij hebben en hun ideeën en ervaringen. Dit alles vormt de kern van dit rapport.

Bij NAJK geloven we sterk in 'boeren leren van boeren'. Jongeren willen leren van leeftijdsgenoten die snappen waar zij in de dagelijkse bedrijfsvoering mee te maken hebben – mensen aan wie ze zich kunnen spiegelen. De peer-to-peerbijeenkomsten in dit onderzoek hebben geleid tot het delen van eerlijke verhalen. Zo ontstaat bruikbare kennis en inspiratie.

Natuurinclusieve landbouw biedt kansen, maar roept ook vragen op. Niet elke route past bij elke ondernemer. Maatwerk blijft cruciaal. Daarom zet NAJK zich in om verschillende ontwikkelmogelijkheden zichtbaar te maken en jongeren te verbinden. Via projecten zoals [BoerNatuurlijk!](#) en de ontwikkeling van educatieve tools brengen wij kennis en praktijkervaringen bij elkaar.

We hopen dat dit rapport jongeren, beleidsmakers en andere betrokkenen informeert en inspireert om samen verder te bouwen aan een toekomstbestendige landbouw – met oog voor de realiteit van jonge agrarische ondernemers. NAJK bedankt Wageningen University & Research voor de uitvoering van dit onderzoek en de prettige samenwerking.

Namens het Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt (NAJK),

Roos Roeleveld, projectleider NAJK

Samenvatting

Deze rapportage beschrijft een onderzoek dat is uitgevoerd door Wageningen Research (WR) met ondersteuning van het Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt (NAJK). Het onderzoek richt zich op jongeren met ambities in de agrarische sector en hun perceptie van en vragen over natuurinclusieve landbouw (NIL).

Aanleiding voor het onderzoek is een ambitie van het Ministerie van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur (LNV) om natuurinclusieve landbouw te stimuleren, gezien de kwaliteiten die natuurinclusieve landbouw kan bieden in relatie tot maatschappelijke uitdagingen. Voorbeelden hiervan zijn biodiversiteitsherstel, klimaatbestendigheid en waterkwaliteit. Om natuurinclusieve landbouw (NIL) te kunnen stimuleren, is het van belang om inzicht te krijgen in de beweegredenen van boeren en andere partijen om in te zetten op NIL. Voor dit onderzoek is gekozen om de focus te leggen op de doelgroep jongeren, omdat grote keuzes in de bedrijfsvoering van boeren vaak gemaakt worden op het moment dat een bedrijf wordt overgedragen aan de volgende generatie. Om het ministerie te kunnen adviseren over hoe zij boeren kunnen stimuleren om te 'bewegen naar NIL', is het dus relevant om inzicht te hebben in de afwegingen die jongeren maken in relatie tot hun (toekomstige) bedrijfskeuzes.

Het onderzoek is ontworpen en uitgevoerd volgens het principe *boeren leren van boeren*. Dit principe is onderbouwd aan de hand van onderzoek naar *peer-to-peer learning* in een agrarische context in het buitenland. Op basis van dit onderzoek is een aanname gemaakt dat jongeren met ambities in de agrarische sector het beste kennis aannemen van personen aan wie zij zich kunnen spiegelen. Op basis van deze aanname zijn in overleg met NAJK vier jonge (≤ 35 jaar) natuurinclusieve voorbeeldboeren met elk een ander bedrijfstype geselecteerd op uiteenlopende locaties in Nederland. Samen met deze voorbeeldboeren zijn vervolgens vier bijeenkomsten ontworpen, gericht op jongeren met ambities in de agrarische sector. Het doel van elke bijeenkomst was telkens om jongeren te informeren over NIL en een dialoog te faciliteren over wat deelnemers beschouwen als voor- en nadelen van natuurinclusieve landbouw. De interactie tussen voorbeeldboeren en deelnemers is zowel inhoudelijk (woordelijke vragen, opmerkingen en dergelijke) als reactief (houding, emotie) geobserveerd en geanalyseerd en vormt de basis voor de resultaten, discussie en aanbevelingen van dit rapport.

Aan de reacties van deelnemers tijdens de bijeenkomsten was af te zien dat de interactie tussen de voorbeeldboeren en deelnemers toenam op momenten dat deelnemers verwantschap ervoeren met de voorbeeldboer. Dit gebeurde op momenten dat deelnemers zich herkenden in praktische obstakels waar een voorbeeldboer tegenaan is gelopen, in de mening van een voorbeeldboer en/of zijn ervaring met maatschappelijke druk. Ook inhoudelijk werden deze thema's benoemd in de vragen die deelnemers stelden. De meeste vragen waren gericht op de praktische toepassing van NIL (*hoe werkt het*), de productie van NIL (*wat is het verlies/de opbrengst in termen van gewas, melk en nutriënten*) en het verdienmodel van NIL (*wat levert het economisch op*). Voordelen die deelnemers met NIL associeerden, hadden te maken met de toegevoegde waarde van NIL voor biodiversiteit en klimaatbestendigheid. NIL wordt door hen gezien als een duurzame manier van landbouw, die bijdraagt aan de maatschappelijk reputatie van boeren en nieuwe samenwerkings- en afzetmogelijkheden kan bieden. Nadelen die deelnemers associeerden met NIL hadden te maken met een verlies van productie, een lastig en onzeker verdienmodel en veel regels. Ook werden praktische bezwaren genoemd, zoals zwaar werk en te weinig land om te kunnen extensiveren. Al met al zagen niet alle deelnemers NIL als potentiële optie voor henzelf. Soms omdat de overgang naar NIL vanuit het bedrijf waarop ze nu werken of stagelopen, en dat ze later willen overnemen, voor hen te groot is. Zowel financieel als praktisch zou het niet haalbaar zijn. Andere deelnemers vonden NIL er maar rommelig uitzien. Ook bleek dat deelnemers nog weinig wisten over NIL.

Op basis van de resultaten kan worden opgemerkt dat een deel van de jongeren met ambities in de agrarische sector wel nieuwsgierig is naar NIL, maar nog niet altijd de mogelijkheid ziet om er zelf voor te kiezen. Deels heeft dit te maken met de verschillende Ausgangssituaties van jongeren. Voor de een is de afstand tot NIL heel groot en voor de ander al een stuk dichterbij. Het vraagt dus om maatwerk om jongeren naar NIL te laten bewegen, zowel in de natuurinclusieve maatregelen die bij iemand passen als in het verdienmodel. Tot nu toe zien veel jongeren NIL als complex en als een economisch minder goede keuze. Er zijn in hun beleving veel regels aan verbonden en het verdienmodel is niet duidelijk of te onzeker, doordat overheden geen lange termijn garanties geven op subsidies en consumenten niet genoeg willen of kunnen betalen voor natuurinclusief geproduceerd voedsel. Tegelijkertijd zien jongeren dat natuurinclusieve boeren maatschappelijk veel waardering krijgen omdat ze vaak een goed verhaal hebben. Ook persoonlijk geeft het zien en ervaren van agrarisch natuurherstel jonge boeren veel voldoening. Om meer jongeren met ambities in de agrarische sector NIL als kans te laten zien, zou een betere aansluiting van natuurinclusieve maatregelen op diverse Ausgangssituaties van jongeren kunnen helpen. Dit maakt de weg naar NIL voor hen overzichtelijker en daardoor ook haalbaarder.

Een algemeen probleem is dat kennis over NIL jongeren niet goed lijkt te bereiken. NIL komt in het algemeen nog weinig voor in de omgeving van jongeren met ambities in de agrarische sector. Er wordt wel veel aandacht aan besteed in het groenonderwijs, al lijkt informatie over NIL niet altijd even goed te landen. Peer-to-peer learning, waarbij jongeren met ambities in de agrarische sector leren van generatiegenoten, biedt mogelijkheden om jongeren kennis te laten maken met NIL via iemand aan wie ze zich kunnen spiegelen, waardoor kennis sneller wordt aangenomen. Een toepassing van deze methoden op verschillende bedrijven van jonge voorbeeldboeren zou jongeren met ambities in de agrarische sector daarom kunnen helpen bij het maken van goed afgewogen keuzes in hun toekomstige boerenbedrijf.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Natuurinclusieve landbouw (NIL) is een duurzame manier van landbouw, waarbij boeren het produceren van voedsel combineren met maatregelen in hun bedrijfsvoering en op hun land die gunstig zijn voor de natuur. De praktische invulling van NIL en de verdienmodellen eromheen kunnen sterk verschillen (Bestman et al., 2024; Erisman et al., 2017; Jongeneel, 2020; Polman en Dijkshoorn, 2019; Schrijver et al., 2022). Aanneمة daarbij is dat NIL een bepaalde flexibiliteit biedt: boeren kunnen zelf kiezen welke vorm van NIL het best bij henzelf en hun bedrijf past. Tegelijkertijd is die flexibiliteit niet onbeperkt; boeren worden namelijk bij hun keuzes beïnvloed door hun mogelijkheden en omgeving (Westerink et al., 2021; Kebl et al., 2024; Westerink et al., 2024b).

In het project *Boeren Bewegen naar Natuurinclusieve Landbouw* wordt door Wageningen Research (WR) onderzoek gedaan naar hoe boeren beïnvloed worden bij het maken van keuzes voor hun bedrijfsontwikkeling en wat boeren kan helpen om meer natuurinclusief te worden. Uit eerder onderzoek is onder andere gebleken dat belangrijke momenten waarop boeren kunnen kiezen voor natuurinclusief, zich vaak aandienen rondom de bedrijfsovername (Westerink et al., 2018). In 2024 is daarom gekozen om het onderzoek toe te spitsen op de doelgroep jongeren.

Samenwerking met NAJK

Het Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt (NAJK) behartigt het belang van jonge boeren en tuinders in Nederland. Dit doen zij onder andere door het ontwerpen, faciliteren en organiseren van diverse leertrajecten. NAJK ziet een groeiende interesse van jonge boeren en tuinders in NIL. Om daarop aan te sluiten, heeft NAJK onder andere een spel ontwikkeld waarmee jonge boeren kennis kunnen maken met diverse natuurinclusieve maatregelen. Ook staan op de projectpagina [BoerNatuurlijk!](#) een tiental korte video's waarin jonge natuurinclusieve boeren zichzelf voorstellen en over hun bedrijf vertellen. Begin 2024 zijn WR en NAJK een samenwerking aangegaan om het huidige kennismateriaal rondom natuurinclusieve landbouw in relatie tot jongeren uit te breiden en om jonge natuurinclusieve boeren met elkaar in contact te brengen.

1.2 Relevantie en doelstelling van het onderzoek

NIL kan significant bijdragen aan het behouden en herstellen van biodiversiteit (Van Doorn et al., 2019; 2021) en het oplossen van milieuproblemen rondom stikstof, klimaat en waterkwaliteit (Gies et al., 2025). Het stimuleren van NIL kan daarom bijdragen aan het behalen van verschillende biodiversiteits- en milieudoelen (Deltaplan Biodiversiteit, 2018; Kader Richtlijn Water, 2000; Nationaal Klimaat Akkoord, 2019; Actieprogramma Nitraatrichtlijn, 2021).

Omschakelen naar een ander bedrijfsmodel, zoals NIL, kan voor boeren een grote stap zijn en een ingrijpende keuze. Zo'n keuze zal daarom niet lichtzinnig worden gemaakt. Er zullen zorgvuldig afwegingen worden gemaakt tussen voor- en nadelen van verschillende bedrijfsmodellen. In het onderzoeksproject *Bewegen naar NIL* is een aantal van deze afwegingen in beeld gebracht en is er tevens gekeken naar actoren en instituties om boeren heen die de keuze van boeren kunnen beïnvloeden. Overheden kunnen keuzes van boeren bijvoorbeeld beïnvloeden met (verwachte) wetten, regels, (financiële) voorzieningen en (communicatie)strategieën (Van Eldik et al., 2021). Iets dichterbij huis kunnen de relaties met – en streefbeeld van – ketenpartijen een invloedrijke factor zijn (Westerink et al., 2023). Ook lokale culturele normen spelen een rol (Westerink et al., 2021) en voor het berekenen van een potentieel verdienmodel zijn adviezen van financieel adviseurs vaak essentieel (Westerink et al., 2024a).

Een belangrijk moment waarop vaak grote keuzes worden gemaakt op het gebied van de bedrijfsvoering is wanneer een bedrijf wordt overgedragen, vaak aan de volgende generatie (Westerink et al., 2018; Sutherland et al., 2012). 'Jonge boeren' zullen voorbij de horizon van hun ouders kijken als ze het bedrijf voor langere periode willen beheren en misschien later ook weer willen doorgeven. Hun behoeften aan een duurzaam bedrijfsmodel is groot. Het is daarom relevant om te verkennen hoe de aanstormende generatie aankijkt tegen NIL en wat zij denken nodig te hebben om keuzes in de richting van NIL te kunnen maken.

Voor NAJK is het verbinden van jonge boeren met elkaar en met inspirerende voorbeelden een belangrijke doelstelling. Eerder onderzoek toont aan dat boeren profiteren van voorbeelden waaraan ze zichzelf kunnen spiegelen om een realistisch beeld van de afwegingen rondom de omschakeling naar een ander bedrijfssysteem (zoals NIL) te kunnen schetsen (Westerink et al., 2021; Sutherland & Marchand, 2021; Prager & Creaney, 2017). Het onderzoek voor deze rapportage is daarom opgezet volgens het principe 'boeren leren van boeren'. Het volgen van dit principe heeft naar verwachting het grootste effect in kennisdeling en leren (Dijkshoorn-Dekker & Kortstee, 2020). Uitleg over hoe dit principe is geïmplementeerd, is te lezen in de methode.

1.3 Onderzoeksvragen

De hoofdvraag van dit onderzoek is:

"Wat hebben jongeren met ambities in de agrarische sector nodig om natuurinclusief te worden?"

Onderbouwend aan deze hoofdvraag zijn de volgende onderzoeksvragen geformuleerd:

1. Wat willen jongeren met ambities in de agrarische sector weten van jonge natuurinclusieve boeren en wat zegt dit over hun afwegingen?
 - a. Welke vragen worden gesteld?
 - i. En hoe worden deze beantwoord?
 - b. Over welke onderwerpen ontstaan discussies?
 - i. Welke afwegingen kunnen uit discussies worden herleid?
2. Welke rol wordt van NAJK en LVVN verwacht?
 - a. Wat kunnen NAJK en LVVN doen om jonge boeren te ondersteunen om natuurinclusief te worden?

1.4 Leeswijzer

Dit rapport is als volgt opgebouwd. Na de aanleiding, relevantie en de vragen van het onderzoek die in hoofdstuk 1 worden beschreven, worden in hoofdstuk 2 de onderzoeksmethoden uiteengezet. Deze methoden betreffen zowel de stappen die zijn gevolgd voor het selecteren van jonge voorbeeldboeren en het werven van deelnemers als de methoden die door onderzoekers zijn gebruikt voor het verzamelen van data. In hoofdstuk 3 worden de resultaten uiteengezet. De resultaten bestaan uit observaties op de reacties van deelnemers en de woordelijke interactie tussen deelnemers en voorbeeldboeren. In hoofdstuk 4 wordt in de discussie zowel op de resultaten als op de gebruikte methoden gereflecteerd. Uit deze reflecties volgen enkele aanbevelingen voor het Ministerie van LVVN, NAJK en eventueel vervolgonderzoek. Het rapport wordt afgesloten met een conclusie in hoofdstuk 5.

2 Methoden

2.1 Op bezoek bij een jonge natuurinclusieve boer

Voor dit onderzoek is gewerkt volgens het principe *boeren leren van boeren* (Dijkshoorn-Dekker & Kortstee, 2020). Dit principe is gebaseerd op een aanname dat (jonge) boeren zich comfortabeler voelen en meer bereid zijn om informatie aan te nemen als zij zich kunnen herkennen in degene die informatie verschaft. Gebaseerd op deze aanname zijn vier zogenaamde natuurinclusieve 'voorbeeldboeren' geselecteerd en zijn er bijeenkomsten georganiseerd voor jongeren met een ambitie in de agrarische sector op het bedrijf van deze voorbeeldboeren. Het faciliteren van uitwisseling tussen gelijken (peer-to-peer), is een leer- en stimuleringsmethode die vaker is gebruikt in de context van agrarische ontwikkelingen (Sutherland & Marchand, 2021; Prager & Creaney, 2017). In dit onderzoek hebben wij dit leerdoel gecombineerd met dataverzameling voor het beantwoorden van onze onderzoeksvragen. De keuze voor deze methode kan als vernieuwend worden beschouwd, maar is ook risicovol. Er zijn immers weinig instructies te vinden hoe de methode goed kan worden toegepast en het is onzeker of de methode voldoende bruikbare data oplevert. In dit hoofdstuk is uitgelegd hoe we tot de selectie van voorbeeldboeren zijn gekomen en de deelnemers voor de bijeenkomsten hebben geworven. Daarna is toegelicht hoe onderzoekers de bijeenkomsten hebben geobserveerd en begeleid. Als laatste staat beschreven hoe de data die zijn verzameld kunnen worden gekarakteriseerd en geanalyseerd. Later, in paragraaf 3.2, geven de onderzoekers hun reflectie op de methoden.

2.1.1 Selectie en karakterisering van voorbeeldboeren

Selectie van voorbeeldboeren

WR heeft samen met NAJK een selectie gemaakt van vier jonge voorbeeldboeren (≤ 35 jaar). Richtlijnen voor de selectie waren dat de voorbeeldboeren zo veel mogelijk qua bedrijfsvoering verschillen, actief zijn in verschillende sectoren, verspreid over Nederland zijn gelokaliseerd, in verschillende fases van hun transitie naar NIL zitten en zich comfortabel voelen in het presenteren van hun bedrijfsvoering naar anderen. Drie van de vier voorbeeldboeren zijn voorgedragen door NAJK. Eerder hebben deze voorbeeldboeren al meegewerkt in de videoserie¹ over natuurinclusieve landbouw die is geproduceerd door NAJK. Eén voorbeeldboer is voorgedragen door een onderzoeker.

In aanloop naar de bijeenkomsten zijn onderzoekers eerst op verkenningsbezoek gegaan bij de vier voorbeeldboeren. Tijdens dat verkenningsbezoek is in overleg met de voorbeeldboer de inhoud en tijdsplanning van de bijeenkomst vastgesteld. Twee bijeenkomsten vonden in de ochtend plaats, de andere twee in de middag. De structuur van de bijeenkomst was bij elke boer gelijk. Voor elke bijeenkomst is een draaiboek opgesteld waarin per tijdstip stond aangegeven wat er moest gebeuren en wie waarvoor verantwoordelijk was. Per bijeenkomst waren telkens drie onderzoekers aanwezig. De onderzoekers hadden per bijeenkomst één vaste taak: het noteren van woordelijke reacties van deelnemers, het observeren van lichamelijke reacties van deelnemers, of het faciliteren van de bijeenkomst. Per bijeenkomst werden de taken verschillend verdeeld over de onderzoekers. In de draaiboeken stond welk materiaal de onderzoekers nodig hadden en wie welke methode van dataverzameling ging toepassen. Zie tabel 1 voor een voorbeeld hiervan. De voorbereiding van elke bijeenkomst begon met het klaarzetten van de presentatie, drankjes en iets te eten. Daarna volgde een welkomstwoord en een introductie van het project. Vervolgens presenteerde de voorbeeldboer zijn verhaal, waarna er ruimte was voor een dialoog tussen de voorbeeldboer en de deelnemers. De bijeenkomst werd afgesloten met een rondleiding en een plenaire afronding.

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=tVAph0sLRRg>

Tabel 1 Voorbeeld van een regel uit het draaiboek.

Tijd	Wat	Wie	Materiaal	Dataverzameling
13:30 – 13:45	Welkomstwoord en introductie van het project	[Naam onderzoeker]	Powerpoint Opnameapparatuur	Inhoudelijk: [naam onderzoeker] Reactief: [naam onderzoeker] Opname & faciliteren: [naam onderzoeker]

Op basis van elk draaiboek hebben de onderzoekers een uitnodiging opgesteld voor de bijeenkomst, met daarin een korte omschrijving van het bedrijf van de voorbeeldboer. Alle uitnodigingen zijn vooraf ter goedkeuring voorgelegd aan de betreffende voorbeeldboer en pas na akkoord online geplaatst en/of verspreid in samenwerking met NAJK.

Karakterisering van voorbeeldboeren

In de oorspronkelijk uitgestuurde uitnodigingen zijn de vier voorbeeldboeren als volgt gekarakteriseerd.

Voorbeeldboer 1

Voorbeeldboer 1 is een veelzijdige, jonge agrarische ondernemer in het Midden-Limburgse Baexem (zandgrond). Het bedrijf waar voorbeeldboer 1 nu de eigenaar van is, is van een traditionele melkveehouderij omgevormd tot voedselbos, in combinatie met delen extensieve akkerbouw, kleinschalige tuinbouw, weidevogelbeheer en een mobiele kippenkar. Voorbeeldboer 1 is een echte pionier in zijn regio, zijn bedrijf is constant in ontwikkeling en groeit. Aankomend jaar worden onder andere extra akkerbouwgronden gepacht en zullen plannen voor een wijngaard en boerderij winkel worden gerealiseerd.

Voorbeeldboer 2

Voorbeeldboer 2 is een jonge melkveehouder in het Woerdense Verlaat (veengrond). Zijn ambitie is om het familiebedrijf volledig natuurinclusief en extensief te maken. Hij is al een heel eind op weg om dat te bereiken. Zo grazen de negentig koeien van het bedrijf op kruidenrijk grasland en doet voorbeeldboer 2 aan weidevogel- en duurzaam slootkantbeheer. Hij probeert zo veel mogelijk te sturen op de eiwitbenutting door voedingsstoffen zo veel mogelijk van eigen land te halen en eigen mais te verbouwen. Binnenkort wordt het areaal uitgebreid met pachtgrond van Natuurmomenten en wil voorbeeldboer 2 aan de slag gaan met het aanleggen van natuurvriendelijke oevers.

Voorbeeldboer 3

Voorbeeldboer 3 is een jonge melkveehouder en kaasmaker in Erp, Noord-Brabant (zandgrond). Hij is biologisch, grondgebonden en constant bezig met het introduceren van nog meer natuurinclusieve elementen in zijn bedrijf zoals kruidenrijk grasland en natuurlijke heggen. Vanwege zijn natuurinclusieve bedrijfsvoering heeft hij de kans gekregen om nabijgelegen terreinen te pachten in samenwerking met Waterschap Aa en Maas en de Provincie Noord-Brabant. Ook heeft hij een eigen kaasmakerij waar nu zo'n 300.000 liter melk wordt verwerkt. De kaas wordt in de eigen omgeving afgezet, waardoor omwonenden kunnen bijdragen aan de verduurzaming van zijn bedrijf.

Voorbeeldboer 4

Voorbeeldboer 4 is een jonge akkerbouwer in Finsterwolde, Noordoost-Groningen (kleigrond). Hij is de twaalfde generatie die het gemengde bedrijf met akkerbouw en pluimvee samen met zijn vader leidt. Op de 120 hectare die het bedrijf beslaat, teelt hij voornamelijk tarwe, suikerbieten, veldbonen, koolzaad en doperwtten. Voorbeeldboer 4 is onder andere overgestapt op niet-kerende grondbewerking en doet aan groenbemesting. Hij houdt zich op 10% van de grond bezig met agrarisch natuurbeheer. Door het creëren van akkerranden biedt hij schuilplekken voor verschillende diersoorten. De dijk waar het bedrijf van voorbeeldboer 4 aan ligt, is voorzien van een struweelhaag. Aangespoeld riet laat hij in overleg met het lokale Waterschap composteren om te gebruiken als groenbemester. Rondom het bedrijf – met een bomensingel – hangen verschillende nestkasten. Het voer voor de kippen op zijn bedrijf verbouwt voorbeeldboer 4 zelf. Van de kippenmest wordt daarna weer een concentraat gebruikt als bemesting. Via deze kringloop produceert voorbeeldboer 4 graan waarvan 100% Nederlands kringloopbrood wordt gemaakt.

Tabel 2 *Overzicht van selectie voorbeeldboeren.*

	Bedrijfssoort	Locatie	Transitiefase	NIL-maatregelen
Voorbeeldboer 1	Gemengd bedrijf met voedselbos, tuinderij, pluimvee, extensieve akkerbouw en een eigen landwinkel	Baexem, Limburg (Hoge zandgronden)	Midden. Bedrijfsovername en aanplant is grotendeels voltooid maar het bedrijf draait nog niet op volle capaciteit.	Weidevogelbeheer, voedselbos, bomenlaan, extensieve akkerbouw/tuinderij, natuurinclusief oeverbeheer
Voorbeeldboer 2	Melkveehouderij	Woerdense Verlaat, Zuid-Holland (Lage veengrond)	Begin/midden. Bedrijfsovername is nog niet voltooid. Het bedrijf is momenteel in een omschakelfase van rundveeras.	Kruidenrijk grasland, weidevogelbeheer, ecologisch slootkantbeheer, agrarisch natuurbeheer, landschapselementen, grondgebonden, dubbeldoelrassen
Voorbeeldboer 3	Melkveehouderij, kaasmakerij en eigen landwinkel	Erp, Noord-Brabant (Zandgrond)	Gevorderd. Bedrijfsovername en omschakeling is voltooid. Eigen afzet kan nog groeien.	Biologisch, kruidenrijk grasland, grondgebonden, struweel en heggen, agrarisch natuurbeheer, brede gewasrotatie, korte afzetketen
Voorbeeldboer 4	Akkerbouw en pluimvee	Finsterwolde, Groningen (Zeeklei)	Vergevorderd	Kringlooplandbouw, niet kerende grondbewerking, groenbemesters, agrarisch natuurbeheer, weidevogelbeheer, nestkasten, boomsingel

2.1.2 Werving en karakterisering van deelnemers

Werving van deelnemers

Het werven van deelnemers is in eerste instantie gedaan via de website, nieuwsbrieven en socialmediakanalen van NAJK. Via een onlinelink konden deelnemers tot 36 jaar zich inschrijven voor een bijeenkomst die hen aansprak. Op de website (waarnaartoe werd verwezen in de nieuwsbrieven en op de socialmediakanalen) konden potentiële deelnemers een korte omschrijving lezen van de voorbeeldboeren, de bijeenkomst en het project. Deelnemers werden vooraf nadrukkelijk geïnformeerd over het feit dat de bijeenkomsten zouden worden gebruikt voor onderzoek. Tijdens de bijeenkomsten is aan de deelnemers uitgelegd wat er door onderzoekers zou worden aangetekend en hoe dit verwerkt zou worden. Tevens is toestemming gevraagd voor het maken van foto's.

Bijeenkomsten waren in eerste instantie in het voorjaar overdag gepland. De reden hiervoor was dat natuurinclusieve maatregelen dan goed zichtbaar zijn. Het aantal inschrijvingen viel echter tegen. Uiteindelijk is op basis van het aantal inschrijvingen besloten om alleen de eerste bijeenkomst door te laten gaan. Voor de andere drie bijeenkomsten is een tweede wervingspoging gedaan. Dit keer waren de bijeenkomsten, in afstemming met de voorbeeldboeren, gepland in de avond. Redenering hiervoor was de veronderstelling dat jonge boeren overdag andere werkzaamheden hebben en 's avonds meer tijd hebben om aan een bijeenkomst deel te nemen. Ook de tweede wervingspoging leidde uiteindelijk tot te weinig inschrijvingen.

Samenwerking onderwijsinstellingen

Tegen de zomer is besloten om onderwijsinstellingen aan te schrijven om te verkennen of jongeren die een agrarische opleiding volgen op bezoek konden komen bij een voorbeeldboer. Voor de selectie van onderwijsinstellingen is gekeken naar de afstand tot de voorbeeldboeren. Uiteindelijk is voor elke bijeenkomst een match gevonden met een opleiding die past bij de bedrijfsvoering van de desbetreffende voorbeeldboer (zie tabel 3). Het overstappen naar de samenwerking met onderwijsinstellingen had consequenties voor de gesprekken tussen voorbeeldboeren en deelnemers. De jongeren in opleiding waren niet bij voorbaat geïnteresseerd in NIL, terwijl de deelnemers in de eerste bijeenkomst dat wel waren. Tijdens alle vier de bijeenkomsten waren er alsnog jongeren die NIL wel en niet als kans voor zichzelf zagen.

Karakterisering van deelnemers

Aanwezige deelnemers bij de bijeenkomst bij voorbeeldboer 1 waren zelf werkzaam op (of eigenaar van) verschillende bedrijfstypen: melkveehouderij, gemengd bedrijf, fruitteelt en gemengde teelten. Twee kwamen uit de nabije omgeving en twee zijn zeer actieve leden van het NAJK. Deelnemers waren eind twintig of begin dertig. Deelnemers waren gemotiveerd en erg nieuwsgierig naar de bijeenkomst.

Aanwezige deelnemers bij de bijeenkomst bij voorbeeldboer 2 waren studenten melkveehouderij aan Yuverta Houten. Deelnemers waren tussen de zestien en achttien jaar oud en werken bijna allemaal (op één na) in de melkveehouderij. Een meerderheid van de deelnemers is van plan een melkveebedrijf over te nemen. Acht deelnemers werken ook op veengrond. Een minderheid van de deelnemers (twee à drie) is al goed bekend met NIL.

Aanwezige deelnemers bij de bijeenkomst bij voorbeeldboer 3 waren studenten melkveehouderij aan Yuverta Boxtel. De voorbeeldboer heeft zelf ook gestudeerd aan Yuverta Boxtel. Deelnemers waren tussen de zestien en achttien jaar oud. Vijf deelnemers zijn van plan een melkveebedrijf over te nemen. Geen van de deelnemers heeft interesse in biologische landbouw en een enkeling kan voorbeelden van NIL benoemen aan het begin van de bijeenkomst.

Aanwezige deelnemers bij de bijeenkomst bij voorbeeldboer 4 waren studenten innovatie plantsystemen aan de Hogeschool van Hall Larenstein Leeuwarden. Twee deelnemers werken in de akkerbouw en twee werken in de bollenteelt. Eén deelnemer heeft geen achtergrond in de landbouw, maar houdt van planten. Allen zijn nog onbekend met NIL.

Tabel 3 *Overzicht van de bijeenkomsten, betrokken onderwijsinstellingen, opleiding, opleidingsniveau en het aantal deelnemers per bijeenkomst.*

	Datum bijeenkomst	Onderzoeksinstelling	Opleiding	Leerniveau	Aantal deelnemers (exclusief docenten)
Bijeenkomst 1	29-05-2024	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	4
Bijeenkomst 2	04-10-2024	Yuverta, Houten	Melkveehouderij	Vmbo niveau 4	11
Bijeenkomst 3	08-10-2024	Yuverta, Boxtel	Melkveehouderij	Vmbo niveau 4	18
Bijeenkomst 4	13-11-2024	Van Hall Larenstein, Leeuwarden	Innovatieve Plantenteelt	Hbo	5

2.1.3 Studentenopdracht

Ter voorbereiding op het bezoek aan de voorbeeldboeren 2, 3 en 4 is met de docenten van de verschillende onderwijsinstellingen een studentenopdracht gedeeld (Annex 1). Docenten mochten zelf besluiten of ze de opdracht wilden geven en waren vrij om de opdracht aan te passen om beter aan te laten sluiten op hun lesstof. De opdracht is uiteindelijk door veertig studenten gemaakt. De vragen van studenten die hieruit volgden, zijn door onderzoekers verwerkt in de resultaten. Ter voorbereiding op het bezoek aan voorbeeldboer 1 werden de deelnemers via een inschrijfformulier op de website enkele vragen voorgelegd. Deze vragen zijn terug te vinden in Annex 2.

2.2 Open observaties

In totaal hebben vijf verschillende onderzoekers open geobserveerd (O'Reily, 2012). Zoals in paragraaf 2.1.1 beschreven, rouleerden de onderzoekers per bijeenkomst per taak. Er waren altijd drie onderzoekers per bijeenkomst aanwezig.

In het draaiboek in tabel 1 (pagina 14) is te zien dat elke onderzoeker een andere rol had:

1. Inhoudelijk observeren (zie Annex 4);
2. Reactief observeren (zie Annex 4);
3. Verantwoordelijk voor de opname en het faciliteren van de bijeenkomst.

In tabel 4 zijn de soorten interacties gekarakteriseerd die tussen de voorbeeldboer en de deelnemers zijn geobserveerd.

Open observeren wil zeggen dat de deelnemers van de workshop op de hoogte waren van de identiteit en rol van de onderzoekers. Het kan zijn dat de aanwezigheid van de onderzoekers van invloed is geweest op de wijze waarop deelnemers zich hebben gedragen. Hier is in de context van dit onderzoek echter geen risico aan verbonden. Vooraf was ingeschat dat deelnemers hoogstens hun beleefdheidsnorm zouden aanpassen. Onderzoekers hebben zich tijdens de workshop zo veel mogelijk op de achtergrond gehouden om de interacties tussen deelnemers onderling en met de voorbeeldboer zo min mogelijk te verstoren. Bewust is gekozen voor het zo veel mogelijk inzetten van jonge onderzoekers, om de afstand onderling te verkleinen.

De informatie die de onderzoekers hebben verzameld met observeren, betreft de interactie tussen deelnemers onderling en tussen de deelnemers en de voorbeeldboer. Hoe deze interactie plaatsvond en wat er gezegd is, is door de onderzoekers genoteerd. Woordelijke informatie (vragen en opmerkingen) is letterlijk genoteerd. De reactieve observaties – emoties en houdingen bij een bepaalde situatie (zie Annex 4 'reactief') – zijn met intervallen van twintig minuten beschreven en vastgelegd in een tabel (Annex 3). De bijeenkomsten zijn ook met toestemming van de deelnemers opgenomen (alleen geluid). De kwaliteit van de opnames was achteraf, zeker tijdens de rondleidingen, echter niet altijd goed genoeg om woordelijk alles uit te kunnen schrijven. De geluidsopnames zijn daarom gebruikt als controle op de notities. Tijdens de eerste bijeenkomst hebben deelnemers aan het begin van de bijeenkomst daarvoor een toestemmingsformulier ingevuld. Voor de andere drie bijeenkomsten zijn de deelnemers door hun docent op de hoogte gesteld van het onderzoek en is aan het begin van de bijeenkomst nogmaals door de facilitator herhaald wat het doel van de bijeenkomst was en welke data er verzameld zouden worden. Deelnemers konden op elk moment besluiten om niet mee te werken. Tijdens de bijeenkomsten zijn ook foto's gemaakt. Ook hiervoor is vooraf aan de deelnemers toestemming gevraagd. Alles wat door deelnemers is gezegd, is uiteindelijk 'niet-herleidbaar' verwerkt. Bij het selecteren van foto's voor de rapportage is uiteindelijk gekozen voor foto's waarop deelnemers onherkenbaar zijn afgebeeld.

2.3 Begeleiding dialoog

De aanwezige facilitator heeft tijdens de bijeenkomsten de dialoog tussen deelnemers en de voorbeeldboer ingeleid en slechts deels begeleid. Er is in het begin van en tijdens de bijeenkomsten niet gestuurd in hetgeen deelnemers konden vragen of zeggen. Wel zijn deelnemers op enkele momenten door de onderzoekers uitgedaagd om vragen te stellen. Aan het einde van de bijeenkomsten is door de onderzoekers gestuurd op een antwoord op de derde onderzoeksvraag (welke rol wordt van NAJK en LVVN verwacht).

2.4 Datakarakterisering

In tabel 4 zijn de soorten interacties gekarakteriseerd die tussen de voorbeeldboer en de deelnemers zijn geobserveerd en is weergegeven hoe de interactie is vastgelegd (uitvoering).

Tabel 4 Datakarakterisering (*heeft betrekking op fysieke reacties).

Soort interactie	Omschrijving	Uitvoering
Vragen	Alle vragen die door jonge boeren gesteld worden.	Aantekenen en geluidsopname
Antwoorden	Alle antwoorden die worden gegeven op de vragen van jonge boeren.	Aantekeningen en geluidsopname
Discussiepunten	Onderwerpen waar discussie over is en de standpunten die worden opgevoerd.	Aantekeningen en geluidsopname
Redeneringen	Motivaties van standpunten	Aantekeningen en geluidsopname
*Aanleiding	Beleving van de locatie, voorbeelden en dialoog.	Aantekeningen en foto's/video
*Emoties	Emotionele indicatoren zoals stemverheffingen, grapjes, bijval etc.	Aantekeningen en geluidsopname
*Houding	Interactieve reacties zoals verveling, interesse, enthousiasme etc.	Aantekeningen

2.5 Data-analyse

Alle verzamelde data zijn ingevoerd in Microsoft Excel en vervolgens gecodeerd aan de hand van een codeboek (Annex 4). Het codeboek is opgedeeld in codes voor de inhoudelijke analyse (alle woordelijke uitwisseling die is genoteerd en de vragen die zijn opgehaald uit de studentenopdracht) en codes voor de reactieve analyse (reacties van deelnemers tijdens de bijeenkomsten). Per code is de inhoud samengevat en in eerste instantie 'droog' (zonder interpretatie) als resultaten opgeschreven. Nadat deze resultaten zijn gebundeld, zijn ze door senior projectteamleden van Wageningen Research geïnterpreteerd in het kader van de hedendaagse context en/of eerder onderzoek. Zo zijn bijvoorbeeld vragen over mest gerelateerd aan Nederlandse politieke debatten en maatschappelijke discussies rondom derogatierechten die rond de tijd van bijeenkomsten speelden. De interpretatie van de data is verwerkt in de hoofdstukken Resultaten (hoofdstuk 3) en Discussie (hoofdstuk 4).

3 Resultaten

In dit hoofdstuk worden de resultaten van het onderzoek beschreven. Als eerste worden de resultaten van de reactieve analyse gepresenteerd. Dit geeft een idee van de sfeer van de bijeenkomsten en laat zien waar jongeren zowel positief als negatief op hebben gereageerd. Daarna wordt beschreven wat jongeren willen weten over NIL, waarom jongeren wel of niet zouden kiezen voor NIL en wat hun ideeën zijn over de toekomst van NIL. Deze resultaten zijn gebaseerd op de inhoudelijke analyse.

3.1 Reacties van deelnemers tijdens de bijeenkomsten

De interactie tussen deelnemers onderling en tussen deelnemers en voorbeeldboeren was veelzijdig en divers. Ondanks dat dezelfde structuur is aangehouden, was geen enkele bijeenkomst hetzelfde, zowel in het karakter van de bedrijven en de voorbeeldboeren als in deelnemers. Het is daarom ook niet gek dat er verschillend is gereageerd door deelnemers. In deze paragraaf wordt per bijeenkomst beschreven welke houding de deelnemers innamen, welke emoties zichtbaar waren en wanneer in de bijeenkomst een omslag in de sfeer werd waargenomen.

3.1.1 Bijeenkomst 1

Gedurende vrijwel de hele workshop hadden de deelnemers van bijeenkomst 1 een zeer geïnteresseerde en positieve houding. Deelnemers van bijeenkomst 1 hadden zichzelf aangemeld en waren niet door een docent verplicht of gevraagd om te komen. Hun geobserveerde enthousiasme was daarom geen verrassing.

De voorbeeldboer liet in de presentatie tientallen voorbeelden van NIL zien, zowel tijdens zijn presentatie als tijdens de rondleiding. Tijdens de rondleiding konden deelnemers ook dingen proeven of voelen, waardoor hun interesse nog meer toenam. Deelnemers luisterden met onafgebroken concentratie en leunden vaak naar voren om iets beter te kunnen zien. Instemmend knikken en lachen gaf indicatie van herkenning. Vaak kwam dit voor bij voorbeelden van (het overkomen van) obstakels, zoals het navigeren van regels en richtlijnen (ANLb), onsamenvangende kennis over NIL bij adviseurs en de lange periode dat meerjarige gewassen moeten groeien voordat ze genoeg fruit dragen om van te kunnen leven. Een korte verandering in houding was slechts sporadisch geobserveerd. Bijvoorbeeld toen financiële uitgangspunten werden besproken. De voorbeeldboer had een uitzonderlijk goed uitgangspunt: het bedrijf dat hij overnam, had geen schuldenlast en zijn broer, die ervaring heeft met fondsenwerving, had ruim voldoende tijd om hem te helpen met het schrijven van zijn bedrijfsplan. Mede daardoor kon hij relatief makkelijk aan een lening komen. Nooit eerder was door een bank een lening verstrekt voor een voedselbos, maar het bedrijfsplan was overtuigend genoeg. Deelnemers waren argwanend over zijn lening bij de bank: *"Gebruikt de bank jou niet om reclame te maken?"* Ook was een kleine reactie te zien tijdens een gesprek over het gebruik van bestrijdingsmiddelen. Voor enkelen was het risico dat hun product er niet mooi uitziet te groot. Dezelfde personen vinden dat consumentengedrag onderschat wordt door mensen die roepen dat boeren moeten stoppen met gewasbescherming. Consumenten hebben volgens hen bijvoorbeeld niet door dat fruit zonder gewasbescherming veel minder lang houdbaar is: *"wie wil er nou rotte pruimen?"* Qua emotie was er alleen sprake van een kleine omslag als het onderwerp van gesprek een gebrek aan 'kunnen' betrof. Het bedrijf van de voorbeeldboer klonk voor sommige deelnemers misschien te ver van hun bed. Eén deelnemer zag bijvoorbeeld voor zichzelf weinig bewegingsmogelijkheden richting NIL om de praktische reden dat zijn percelen uit elkaar liggen. Meer ecologische samenhang creëren was daardoor in zijn ogen niet te realiseren.

Afbeelding 1 Deelnemers van bijeenkomst 1 lopen langs een bloemenrand door hoog gras. Het verschil met het perceel links (recent gemaaid Engels raaigras) is goed te zien.

3.1.2 Bijeenkomst 2

Deelnemers van bijeenkomst 2 waren over het algemeen vol aandacht, maar hadden vooraf weinig binding met NIL. Toen werd gevraagd of de deelnemers al bekend waren met NIL, kwam er nauwelijks een reactie van de deelnemers. Ongeveer de helft van de deelnemers leek echt geboeid door het verhaal van de voorbeeldboer. Dit was te zien aan hun strakke blik op de presentatie en stille houding. De andere helft wendde hun blik soms af om iets naar elkaar te fluisteren of op hun telefoon te kijken. Eén moment waarop alle deelnemers hun aandacht op de voorbeeldboer vestigden, was toen hij vertelde expres niet biologisch te boeren. Deelnemers wilden graag horen waarom hij die keuze had gemaakt en leken zich te herkennen in de weerzin om aan strenge biologische richtlijnen te voldoen. Een ander punt waarop de deelnemers werden geactiveerd, betrof het 'kunnen' omschakelen. Een deelnemer zag niet voor zich dat een intensief bedrijf natuurinclusief kon worden zonder verlies te draaien. Op dat punt zagen de deelnemers een belangrijke rol voor het ministerie: *"Het is niet zo dat boeren niet willen, ze zijn de beroerdste niet!"* Tijdens de rondleiding waren de deelnemers overwegend meer bezig met kijken naar het bedrijf dan luisteren naar de voorbeeldboer. Vooral het kruidenrijk grasland, het uiterlijk en de kwaliteit van de koeien en de trekker trokken de aandacht. Deelnemers leken in het bijzonder geïnteresseerd in de ervaringen van de voorbeeldboer met het Black Angus-ras. De kwaliteiten van Black Angus die de voorbeeldboer noemde, werden goed ontvangen, maar een deelnemer deelde ook zijn wantrouwen rondom het overheidsbeleid in relatie tot het ras: *"Ze gaan als Black Angus populairder wordt, dat weer beperken, de overheid bedenkt altijd wel weer iets dat niet mag."*

Afbeelding 2 Een deelnemer van bijeenkomst 2 inspecteert het kruidenrijkgrasland van de voorbeeldboer.

3.1.3 Bijeenkomst 3

De deelnemers van bijeenkomst 3 maakten in eerste instantie een onverschillige indruk. Deelnemers waren afwezig in hun aandacht en terughoudend in hun interactie met de facilitator en de voorbeeldboer. Deelnemers maakten onderling grapjes en hadden een afwachthouding wanneer ze om hun mening werden gevraagd. Toen de voorbeeldboer begon te vertellen over zijn eigen ervaringen tijdens zijn opleiding, sloeg de sfeer positief om. De voorbeeldboer spiegelde het gedrag van de deelnemers naar zichzelf *"ik ging vroeger na zo'n dag [bezoek aan een boerenbedrijf] in de auto ook de boer belachelijk maken"*. Deelnemers waren plots gefocust en reageerden beter op de vragen en het verhaal van de voorbeeldboer. Een opmerkelijke omslag in houding en emotie vond plaats toen de voorbeeldboer vertelde over kruidenrijk grasland en een van de deelnemers een negatieve ervaring met kruidenrijk grasland deelde; bij hem kwam alleen klaver naar boven in plaats van gras. Toen de voorbeeldboer aan de deelnemer vroeg wat hij als gevolg hiervan had gedaan, antwoordde de deelnemer nonchalant dat hij *"alles kapot had gespoten en kunstmest had gebruikt"*. Er klonk gelach om de opmerking. Een andere deelnemer had wel een positieve ervaring met kruidenrijk grasland, maar kreeg alleen bijval van de voorbeeldboer. De voorbeeldboer grapte dat de meerderheid van de deelnemers er gewoon nog niet aan toe is. Iets wat de deelnemers leek aan te spreken, waren doelstellingen. Toen de voorbeeldboer een aantal overheidsdoelstellingen noemde, luisterden de deelnemers aandachtig. Toen de voorbeeldboer vertelde hoe hij invulling heeft gegeven aan efficiënter eiwitgebruik, leek zijn verhaal echter niet echt te landen. Sommige deelnemers knikten wel, maar keken glazig voor zich uit. Toen de facilitator vroeg wat de deelnemers vinden van het verhaal van de voorbeeldboer bleef het stil. De spanningsboog nam na een uur af. Eén deelnemer zei dat het te lang duurde. Toch waren er nog twee momenten tijdens de presentatie dat de aandacht weer enigszins bijtrok. Eén daarvan was toen de voorbeeldboer uitlegde dat de vooruitzichten voor biologisch stabiel positief zijn. Dit leek een deel van de deelnemers aan te spreken (luisterden aandachtig). Het andere moment was toen de voorbeeldboer vertelde hoe hij experimenteert met het langer bij de koe laten van kalveren. Zijn motivatie hiervoor is het maatschappelijk draagvlak rondom dierenwelzijn dat hij ziet veranderen. Een aanwezige docent reageerde hierop door te stellen dat het langer toelaten van het kalf bij de koe om het daarna alsnog weg te halen alleen maar zieliger is. Deze interactie activeerde een student om uit zichzelf te zeggen dat hij het prima vindt om een kalf langer bij de koe te laten als hij daarvoor betaald wordt. De voorbeeldboer verwachtte niet dat dat gaat gebeuren.

Afbeelding 3 De voorbeeldboer vertelt in zijn stal over hoe hij zijn koeien voert.

Tijdens de rondleiding gedurende bijeenkomst 3, bleef de houding van deelnemers afwisselend positief en negatief. Sommige deelnemers luisterden naar de voorbeeldboer en andere keken op hun telefoon. Toen de voorbeeldboer vertelde dat hij zijn koeien niet voert voordat ze de wei in gaan, leken sommige deelnemers positief verrast. Enkele deelnemers vertelden aangesloten te zijn bij een vereniging als NAJK, maar daaruit kwamen verder geen behoeften voort. De deelnemers zijn aan het einde van de bijeenkomst direct vertrokken.

3.1.4 Bijeenkomst 4

Deelnemers van bijeenkomst 4 zaten tijdens de bijeenkomst onafgebroken aandachtig te luisteren. Interactie was er weinig, ondanks de hoge interesse. De voorbeeldboer, de aanwezige docent en de facilitator daagden de deelnemers meermaals uit om vragen te stellen, maar vaak bleef het stil. Een moment waarop de deelnemers zichtbaar positief verbaasd waren, was toen de voorbeeldboer vroeg of de deelnemers wisten hoeveel ANLb-vergoeding hij ontving voor zijn kruidenrijke akkerranden. Een deelnemer maakte een schatting die vele malen lager lag dan de voorbeeldboer daadwerkelijk ontving. Voorbeelden die de voorbeeldboer gaf rondom compostering (van aangespoelde rietresten) en de kringloop die hij met behulp van zijn kippen bereikte, spraken zichtbaar tot de verbeelding van de deelnemers (knikken en kijken met grote ogen). Niet-kerende grondbewerking was wel bij deelnemers bekend, maar andere natuurinclusieve maatregelen niet of slechts gebrekkig (weleens van agrarisch natuurbeheer gehoord, maar niet echt een idee wat het is). Deelnemers waren niet bekend met NAJK. Enkele deelnemers die werken in de bollenteelt herkennen het peulvruchten stro dat de voorbeeldboer verkoopt (dit gebruiken zij als grondbedekking). De machines, trekkers en werktuigen van de voorbeeldboer lokten weinig reactie uit bij de deelnemers, maar ze bleven wel aandachtig en met interesse luisteren naar zijn verhaal.

Afbeelding 4 Deelnemers van bijeenkomst 4 luisteren aandachtig naar het verhaal van de voorbeeldboer. Tussen de deelnemers staan twee onderzoekers (gele en lichtblauwe jas) aantekeningen te maken.

3.1.5 Interpretatie van de reacties van deelnemers

Deelnemers toonde per bijeenkomst wisselend enthousiasme voor NIL. Deelnemers van de eerste bijeenkomst waren vanuit eigen motivatie naar de bijeenkomst gekomen. Toch zagen niet alle deelnemers van bijeenkomst 1 voor zichzelf kans om functionele biodiversiteit volledig in hun eigen context te kunnen integreren. Ondanks hun enthousiasme hadden de deelnemers ook kritische afwegingen om niet voor NIL te kiezen. Deelnemers van bijeenkomst 3 toonden het minste enthousiasme. Het voorbeeldbedrijf dat zij bezochten, was ook biologisch. Biologisch werd in bijeenkomst 2 als onwenselijker benoemd dan natuurinclusief vanwege de rigide eisen waar boeren aan moeten voldoen. Het kan dus dat dit effect heeft gehad op het gebrekkige enthousiasme van de deelnemers van bijeenkomst 3. Uit de reacties van deelnemers in het algemeen zijn drie belangrijke dingen op te maken: ten eerste dat ervaringen van voorbeeldboeren die raken aan de ervaring en mening van jongeren het meest tot de verbeelding spreken. Duidelijke voorbeelden zijn het tegenkomen en/of overkomen van obstakels (*navigeren tussen ingewikkelde regelingen, voldoende inkomen genereren, onduidelijke adviezen*), gemeenschappelijke waarden (*wel/niet biologisch, gedeelde visie op onderwijs; 'vond ik vroeger ook stom'*) en een balans vinden ten aanzien van publieke opinie (*kalveren wel of niet langer bij de koe, consumenteneisen*). Ten tweede toonden deelnemers op momenten dat overheden en banken ter sprake kwamen een negatieve emotie. Er was sprake van een opmerkelijke mate van wantrouwen ten aanzien van deze partijen. Ten derde lijken jongeren vooral geïnteresseerd in, en positief verbaasd over, productie- en opbrengst gerelateerde zaken. Dit laatste is ook goed terug te zien in de inhoudelijke vragen en opmerkingen over NIL, waar in het volgende hoofdstuk verder op in zal worden gegaan.

3.2 Wat jongeren met ambities in de agrarische sector willen weten over natuurinclusieve landbouw

3.2.1 Vragen gesteld door deelnemers tijdens de bijeenkomsten

Met de vragen die gesteld zijn door de deelnemers, krijgen we een inkijkje in de kennis en ervaring van de jongeren: waar zijn ze in geïnteresseerd en waar hebben ze behoefte aan? Zo laten de resultaten zien dat de meeste vragen van de deelnemers aan de voorbeeldboeren gingen over de toepassing van natuurinclusieve landbouw. Deze werden gesteld naar aanleiding van de presentatie die de voorbeeldboer gaf of wat de deelnemers zagen op het bedrijf. Ook zijn de politieke en maatschappelijke context terug te zien in hun vragen; er wordt bijvoorbeeld specifiek gevraagd of natuurinclusieve landbouw oplossingen kan bieden voor huidige problemen, zoals het mestoverschot. Ook is er bijvoorbeeld aan de voorbeeldboeren gevraagd hoe zij denken over de toekomst van de landbouw en over de toekomst van hun bedrijf binnen de huidige ontwikkelingen.

Opbrengst en toepassing

De meeste gestelde vragen kunnen worden onderverdeeld in productie/economie en de praktische toepassing van NIL-maatregelen.

Productie en economie

Veel deelnemers waren geïnteresseerd in het verdienmodel voor NIL. De voorbeeldboeren legden tijdens de bijeenkomsten allemaal de subsidieregelingen waarvan zij gebruikmaken uitgebreid uit en noemden ook andere manieren waarmee zij geld verdienen via NIL. De deelnemers stelden daarover veel vervolgvragen. Er was soms enigszins positieve verbazing bij wat NIL mogelijk op kan leveren. Vragen die gesteld werden die hieronder vallen, zijn:

- Wat levert NIL jou nu meer op dan als je het niet zou doen?
- Hoeveel melkproductie per hectare heb je?
- Wat valt er onder de subsidie?
- Hoe afhankelijk ben je van de regelingen van de overheid om te kunnen bestaan?

Bovenstaande vragen hebben waarschijnlijk te maken met onzekerheid ten aanzien van het verdienmodel, en mogelijk met het beeld van een 'goede boer'. Een vergoeding vanuit subsidies zou op zijn minst moeten opwegen tegen eventueel productieverlies. (Melk)productie is meestal de grootste bron van inkomsten voor boeren en daarom een belangrijke graadmeter voor het succes van een boer. (Melk)productie per koe of per hectare gebruiken boeren onderling soms ook ter vergelijking; 'zoveel haal ik uit een koe en zoveel verdien ik ermee'. Productie is daarmee onderdeel van de status van een boer. Afhankelijkheid van de overheid wordt onder boeren vaak als risicovol gezien, of zelfs als zwaktebod.

Praktische toepassing NIL maatregelen

Er werden veel vragen gesteld over de praktische toepassing van losse NIL-maatregelen. Met name over kleine maatregelen werden veel verdiepende vragen gesteld; wellicht omdat de deelnemers deze zien als kleine stapjes waar zij potentie in zien en daar dus meer over willen weten. Er werden bijvoorbeeld vragen gesteld over het plaatsen van nestkastjes en over het planten van een haag of bomen. Een voorbeeldboer zegt hierover: "Alle dingen heb ik niet gedaan omdat het natuurinclusieve landbouw heet. Zo hebben andere mensen dat genoemd. Doe het ook niet om er iets voor terug te krijgen. Jezelf natuurinclusieve boer noemen is al voldoende, kan je zelf verder invullen". Deze uitspraak weerspiegelt ook de vrijheid die aan de definitie van NIL verbonden is; er zijn vooralsnog geen vereisten in de vorm van specifieke maatregelen om jezelf natuurinclusief te mogen noemen. Een ander voorbeeld van een praktische toepassing komt uit bijeenkomst 3, waar de voorbeeldboer die een melkveebedrijf heeft, vertelde dat hij doet aan gewasrotatie met onder andere zonnebloemen. Hier werd met veel interesse op gereageerd, het leek alsof de studenten hier potentie in zagen voor toepassing op hun eigen (stage) bedrijf: "Hoeveel eiwit zit hierin en vinden de koeien het lekker?" Eiwit is een indicator voor de voerqualiteit en is belangrijk voor de melkproductie. De vraag of de koeien het lekker vinden, kan betekenen dat jongeren onbekend zijn met dit type voer. Een achterliggende zorg kan zijn dat dit type voer een negatieve invloed heeft op het welzijn van het dier en de melkproductie.

Tijdens de bijeenkomsten bij de twee jonge, natuurinclusieve melkveehouders was er veel interesse in de NIL-maatregelen die betrekking hebben op koeien. Een van de voorbeeldboeren was omgeschakeld naar een ander ras koe dat beter past bij het natuurbeheer waar hij aan doet. Een ingrijpende maatregel, omdat een omschakeling een aantal jaren kan duren wegens het vervangen of inkruisen van de veestapel. Het is niet duidelijk of de jongeren dit ook zo zagen. De vragen die werden gesteld, gingen over kleine toepassingen: *"Moet je de koeien extra bijvoeren en wanneer worden ze geslacht?"* Ook waren ze benieuwd naar de toepassing van kruidenrijk grasland en het effect op de koeien: *"Hoeveel kunstmest wordt er nog gebruikt en hoeveel wordt er bijgevoerd?"* Het bijvoeren van de koeien kost de boer extra geld, dus als bijvoeren afneemt door kruidenrijk grasland wordt dat als positief ervaren. Ook kan het besparen van kunstmest schelen in de kosten, zeker als de energieprijzen op het moment van aanschaf hoog zijn. Daarentegen kan de vraag of de koeien extra bijgevoerd moeten worden ook duiden op het hebben van weinig vertrouwen dat de extensiever beheerde graslanden van deze boer voldoende opbrengen. Ook de vraag naar het gebruik van kunstmest kan voortkomen uit twijfels die jonge boeren hebben over het op peil houden van de productie van het grasland bij NIL en de bijkomende kosten.

Bij niet-melkveehouders werden zeker ook vragen gesteld over de toepassing van NIL. In bijeenkomst 1 werd er gevraagd of het voedselbos productief genoeg is en of het bestemmingsplan moest worden aangepast voor het voedselbos. De laatste vraag kan een signaal zijn dat de vrager gedoe verwacht rondom het bestemmingsplan. Ook de productiviteit van een voedselbos laat sommige jongeren twijfelen, aangezien dit samenhangt met de inkomsten. Levert een voedselbos wel snel genoeg voldoende inkomsten op, wetende dat het de eerste jaren weinig tot geen oogst voortbrengt?

Tijdens het bezoek aan de akkerbouwer werd gevraagd of NIL extra arbeid vraagt. Dit is een breed gedeelde zorg onder de jongeren. Ook vroeg een jongere of er niet meer onkruid kwam op zijn land, nadat de voorbeeldboer vertelde over de akkerranden die hij heeft ingezaaid op zijn land én dat hij tegenwoordig zo min mogelijk met fungiciden en herbiciden probeert te spuiten. De associatie die sommigen hebben met NIL is dat het zorgt voor onder andere meer onkruid, en dat het tijd zal kosten om dit binnen de perken te houden. Daarnaast vragen landschapselementen en natuurpercelen ook om onderhoud, terwijl er geen of minder productie van afkomt. Veel boeren maken al veel uren in de week, waardoor extra werk niet altijd wenselijk is.

Regelgeving

Tijdens de bijeenkomsten werden ook vragen gesteld over regelgeving, subsidieregelingen en de regels van duurzaamheidsprogramma's van ketenpartijen. Een deelnemer merkte op dat het ingewikkeld is dat er veel regels zijn en vroeg of de voorbeeldboer een adviseur heeft die hem kan helpen. Dit kan erop duiden dat jongeren een gebrek aan overzicht ervaren en door alle regels door de bomen het bos niet meer zien. Een gebrek aan kennis hierover kan bovendien bijdragen aan onzekerheid.

Over mestwetgeving werd aan een van de twee melkveehouders gevraagd: *"Zit je snel aan de norm? Mag je mest uitrijden op natuurland?"* Deze interesse hangt waarschijnlijk samen met het wegvallen van de derogatie, waardoor veel veehouders nu extra hoge kosten hebben door het afvoeren van mest. Extra mestplaatsingsruimte is daardoor gewild, bijvoorbeeld door het pachten van extra grond. Soms is het mogelijk om mest uit te rijden op natuurland, afhankelijk van de contractvorm met de natuurbeheerder.

Ook werden er vragen gesteld over ecoregelingen van het Gemeenschappelijk Landbouw Beleid (GLB); *"Hoeveel levert het op, waar val jij onder?"* en of de voorbeeldboer meedoet aan On the way to PlanetProof. De ecoregeling van het GLB (brons, zilver, goud) is een voorbeeld waarbij boeren geld kunnen ontvangen voor duurzaamheidsmaatregelen. De voorbeeldboeren ervoeren deze regeling als relatief gemakkelijk om te verkrijgen. Of het merendeel van de jongeren dit ook zo ervaart en de regeling gemakkelijk vindt, is onbekend. On the way to PlanetProof is een voorbeeld van een duurzaamheidsprogramma van een van de zuivelcoöperaties in de sector. Leden van de coöperatie kunnen daaraan meedoen, mits de bereikbaarheid van het bedrijf goed is, elektrisch laden mogelijk is en er geen wachtlijst is. Veel zuivelcoöperaties hebben hun eigen duurzaamheidsprogramma. Uiteindelijk verschilt het per zuivelonderneming voor welke duurzaamheidsmaatregelen de boer extra geld kan ontvangen.

Verskil biologische landbouw en NIL

Tijdens de alle bijeenkomsten werden vragen over NIL soms samengevoegd met vragen over biologische landbouw. Het verschil tussen NIL en biologische landbouw was vooraf voor deelnemers niet altijd duidelijk. Veel NIL-maatregelen worden ook toegepast in biologische landbouw. Voor boeren die zich ontwikkelen in de natuurinclusieve landbouw wordt het vroeg of laat vaak logisch om te kiezen voor biologisch, vanwege de hogere prijzen voor het product. Andere kiezen bewust niet voor biologische, bijvoorbeeld vanwege de strenge eisen die daaraan verbonden zijn. Deze afwegingen werden in alle bijeenkomsten genoemd. Tijdens bijeenkomst 2 werd direct aan de voorbeeldboer gevraagd waarom hij wél natuurinclusief was, maar niet biologisch:

Vraag deelnemer:	'Waarom zijn jullie niet biologisch?'
Antwoord voorbeeldboer 2:	'Dat wordt een beetje gezien als geitenwollen sokken'
Wedervraag deelnemer:	'Gaaf het dan om jullie imago?'
Antwoord voorbeeldboer 2:	'Dat is het niet alleen. Je mag bijvoorbeeld ook geen bestrijdingsmiddelen gebruiken en dat doen wij nog wel deels.'
Wedervraag deelnemer:	'Is het voor de toekomst een optie?'
Antwoord voorbeeldboer 2:	'Denk het wel, gangbaar blijven blijft niet interessant. Natuurinclusieve melkstroom levert tot 12 cent boven de melkstroom. Die grote vrachtwagens [voor ophalen biologische melk biedt het afnamebedrijf geen optie om met kleinere vrachtwagens te komen, voor niet-biologische melk wel] kunnen hier echter niet komen. Dus locatie is wel een ding.'

Motivatie van de voorbeeldboeren

Er werden tijdens de bijeenkomsten niet zoveel directe vragen gesteld over de motivatie van de voorbeeldboeren om natuurinclusief te worden, of om bepaalde maatregelen toe te passen. Dit onderwerp werd wel toegelicht in de presentaties van de voorbeeldboeren en benoemd in dialogen over de afweging van jongeren (zie paragraaf 3.3). Ook werd de vraag naar de motivatie van de voorbeeldboer door sommige studenten in de opdracht gesteld (zie paragraaf 3.2.2). Twee keer is er direct gevraagd naar wat de jonge voorbeeldboeren heeft beïnvloed in hun keuze: *"Wat was de reden dat je bent omgeschakeld, heb je dit altijd al gewild?"* *"Gaven ouders vrijheid om de transitie naar NIL in te zetten?"* Deze vragen zou je ook kunnen interpreteren als: 'ben je gedwongen door de omstandigheden of is dit echt je eigen keuze geweest'?

3.2.2 Uitkomsten uit de opdracht (aanvullend op de resultaten uit de bijeenkomsten)

In totaal zijn er 48 vragenlijsten ingevuld door de jongeren die voorbeeldboeren 2, 3 en 4 bezochten (zie tabel 5). Voor bijeenkomst 1 zijn vragen vooraf via een onlineformulier ingevuld. Voor de overige bijeenkomsten betrof dit een studentenopdracht. Voor bijeenkomst 2 en 3 zijn er van tevoren meer vragenlijsten ingevuld dan dat er deelnemers waren. De gestelde vragen voor zowel het onlineformulier als voor de studentenopdracht zijn terug te vinden in Annex 1.

Tabel 5 *Ingevulde vragenlijsten.*

Bijeenkomst	Ingevulde vragenlijsten	Aantal aanwezigen
1	4	4
2	13	11
3	26	18
4	5	5

Aan de deelnemers is gevraagd wat zij wilden weten van de natuurinclusieve voorbeeldboer (vraag 1). Ook is er gevraagd waarom zij wel (vraag 2) of niet (vraag 3) aan de slag willen gaan met NIL-maatregelen en in hoeverre zij er in de praktijk al mee te maken hebben gehad (vraag 4). Tot slot is gevraagd naar de uitdagingen (vraag 5) en kansen (vraag 6) van NIL. Tabel 6 laat zien hoeveel antwoorden in totaal aan een code gekoppeld konden worden. In de tabel in Annex 4 is een beschrijving van elke code te vinden.

Tabel 6 *Genoemde onderwerpen in antwoorden.*

Code	Vraag 1 Wat wil je weten?	Vraag 2 Waarom wel?	Vraag 3 Waarom niet?	Vraag 4 Praktijkervaring?	Vraag 5 Uitdagingen?	Vraag 6 Kansen?
Barrières (strategisch) NIL	0	6	2		17	2
Behoeften NIL	3	3	3		2	
Kansen (strategisch) NIL	2	8			4	15
Landbouwtoekomst	0	1			1	
Motivatie voorbeeldboer	20					
Nadelen (tactisch) NIL	0	1	15		9	
Toepassing NIL	17	4	4	44		
Voordelen (tactisch) NIL	3	4				4
Overheid	2					

De meeste deelnemers hadden vragen over NIL aan de voorbeeldboer die gingen over de motivatie van de voorbeeldboer zelf (N=20) en over de toepassing van NIL (N=44). De vraagstelling licht al bepaalde aannames van de jongeren uit. Er wordt gevraagd waarom de boer het zou doen en wat het dan oplevert. Negatiever werd ook gesteld: 'Wat bezielt hem (= voorbeeldboer)?' Ook werd er gevraagd naar wat de voorbeeldboer heeft veranderd, wat NIL inhoudt en wat het oplevert voor de natuur. Bij vraag 2 gaven sommige deelnemers aan onvoldoende geïnformeerd te zijn om hier een antwoord op te kunnen geven. Deelnemers die wel antwoord konden geven, benoemden dat het goed is voor de natuur, de biodiversiteit en de toekomst. De toekomst wordt echter ook als onzeker ervaren, omdat het niet altijd duidelijk is wat er wordt verwacht van de boer en wat het financiële vooruitzicht is. Bij vraag 3 gaven deelnemers aan NIL niet te zien zitten wegens de te verwachten mindere opbrengsten, meer werk dat het met zich meebrengt, de perceptie dat het niet past bij het bedrijf of wegens gebrek aan interesse. Ook wordt een te grote verandering als reden genoemd. Dat is interessant, aangezien kleine stappen richting NIL ook mogelijk zijn. Dit kan duiden op het feit dat jongeren niet voldoende zijn geïnformeerd over wat NIL precies inhoudt. Op vraag 4 gaven achttien deelnemers aan nog geen praktijkervaring met NIL te hebben opgedaan en vier deelnemers een "beetje" of "niet heel veel". Zes deelnemers hebben hier thuis al wat ervaring mee opgedaan. Tien deelnemers hebben er door school of een gelopen stage ervaring mee opgedaan. De overige antwoorden van deze vierenveertig reacties hadden met werk te maken of concrete NIL-voorbeelden werden benoemd. Als uitdagingen bij vraag 5 komt de verandering ook weer terug, evenals de zorgen over de opbrengst wegens een ontbrekend verdienmodel en het te verwachten extra werk. Ook de bestaande regels zijn als uitdaging benoemd, evenals dat er veel grond voor nodig is. Tot slot komt bij vraag 6 een aantal kansen naar voren, zoals de waardering van de consument, het verhogen van de biodiversiteit, de positieve invloed op het klimaat en het verbeteren van het imago van de boer. Ook de mogelijkheid om het bedrijf verder te laten groeien en ontwikkelen is genoemd, evenals de positie binnen Europa en het ontvangen van meer melkgeld.

3.3 Waarom jongeren met ambities in de agrarische sector wel of niet voor natuurinclusieve landbouw zouden kiezen

Tijdens de bijeenkomsten werd er tijd en aandacht gecreëerd om te praten over de afwegingen van jongeren met ambities in de agrarische sector in relatie tot NIL. De voorbeeldboeren vertelden vaak zelf al tijdens hun introducerende presentaties over hun eigen afwegingen en motivaties. Enkele deelnemers vroegen er direct naar, maar meestal kwamen afwegingen (waarom wel of niet NIL?) pas goed ter sprake in een dialoog die aan het einde van elke bijeenkomst werd gefaciliteerd door een onderzoeker. Daarin werden deelnemers gevraagd wat zij als voor- en nadelen van NIL zagen, en of NIL wel of niet bij hen zou passen. Dezelfde vragen werden gesteld aan de deelnemers in de vragenlijsten (Annex 1), waarvan de antwoorden tevens zijn geanalyseerd in dit hoofdstuk.

Afwegingen van de voorbeeldboeren

De afwegingen en motivaties van de voorbeeldboeren om naar NIL om te schakelen, waren divers. Eén boer gaf aan dat hij bij bedrijfsbezoeken tijdens zijn studie zag dat boeren die het anders deden wat relaxter en vrolijker waren. Hij wilde dat ook. Hij dacht dat de omschakeling naar extensief, in combinatie met een kaasmakerij, hem beter lag, omdat het verwerken van melk en het verkopen van kaas hem beter zou liggen dan intensief boeren. Ook de variatie van werkzaamheden sprak hem aan. In zijn zoektocht naar land om te extensiveren, werd hij ook gestimuleerd natuurinclusief te worden: om land tegen een betaalbare prijs te kunnen krijgen, was samenwerking nodig met verschillende partijen, waarvan sommige natuurinclusieve randvoorwaarden stelden aan hun partnerschap. Een andere voorbeeldboer vertelde dat hij voor NIL heeft gekozen vanuit een intrinsieke motivatie om iets goeds te doen voor de natuur. Boeren met de natuur geeft hun voldoening, maar voldoening alleen is niet genoeg: *"Ik doe het voor de vogels, maar de beloning vanuit de natuurvereniging is ook belangrijk, want ik moet er wel van kunnen leven."* De overeenkomstige boodschap die alle voorbeeldboeren meegaven, was dat ze hebben gekozen vanuit hun passie voor en plezier in hun vakmanschap, wat zij – in hun ogen – het best kunnen uitvoeren in een natuurinclusieve bedrijfsvorm. *"Ik heb altijd gekozen wat ik leuk vind en dan volgt het pad vanzelf wel."*

Voordelen van NIL die zijn benoemd door deelnemers

Tijdens de bijeenkomsten benoemden de deelnemers weinig voordelen die zij zelf zagen in NIL. Ze hadden over het algemeen nog maar weinig ervaring met NIL op hun eigen bedrijf of het bedrijf waar ze stage liepen. Een deelnemer gaf aan dat hij voordeel ziet in kruidenrijk grasland, omdat het een stuk dieper wortelt. Dit werkt bij zijn bedrijf goed, omdat ze een droge grond hebben. Een andere deelnemer gaf aan dat zij de potentie van natuurinclusieve landbouw voor extensieve landbouw wel ziet, omdat het potentieel verlies in opbrengsten voor een bedrijf dat al extensief is, waarschijnlijk niet of nauwelijks meer een rol speelt.

Wanneer er in het algemeen naar voordelen omtrent NIL werd gevraagd, werden eventuele financiële voordelen zoals een lagere pacht prijs, subsidie en een betere melk prijs genoemd. Ook zagen sommige deelnemers kansen om de maatschappelijke reputatie van boeren te verbeteren. Volgens hen levert NIL goede marketing, maatschappelijke acceptatie en waardering op doordat het een positieve invloed heeft op het klimaat en de biodiversiteit, en biedt NIL, in combinatie met financiële voordelen, als het ware een kans om – zonder dat de sector eronder lijdt – toch de natuur te verbeteren. Ten slotte werd bezig zijn met natuur ook als voordeel beschouwd; vooral (weide)vogels op je land vond een aantal deelnemers interessant.

Nadelen van NIL die zijn benoemd door deelnemers

Toen het over nadelen en barrières ging tijdens de bijeenkomsten, uitten de deelnemers het meest hun zorgen over het verdienmodel van NIL. Zo benoemden deelnemers dat NIL niet rendabel is, omdat je volgens hen niet, of onvoldoende, naar je inspanningen wordt beloond, er vaak sprake is van lagere productie en omdat consumenten niet meer kunnen of willen betalen voor natuurinclusief geproduceerd voedsel. Voor sommige deelnemers maakte de onzekerheid van opbrengsten en inkomsten van NIL, onder andere door afhankelijkheid van subsidies, dat de keuze voor NIL-maatregelen eerder werd gezien als een offer dan een kans: *"Akkerranden vind ik heel interessant, maar je moet er wel wat voor terugkrijgen, want je gaat niet een stuk van je kavel voor niks inleveren."* Ook voegde een deelnemer toe dat in zijn ervaring de kwaliteit van het gras achteruitgaat, terwijl je moet blijven investeren.

Praktisch waren er ook bezwaren: het is te veel werk, te veel verandering en sommige deelnemers zagen NIL-maatregelen als niet-efficiënt. NIL werd ervaren als te veel gedoe, waar veel regels, over onder andere mestbeleid en grond bij komen kijken; dat is ingewikkeld. Daarnaast zagen de deelnemers het niet altijd als een reële optie om land erbij te krijgen, terwijl ze dat wel als een vereiste zagen voor een omschakeling. Hier lag het verdienmodel aan ten grondslag: minder koeien betekent minder inkomsten, dus ze hebben meer land nodig voor dezelfde productie. Extensivering werd door deelnemers vaak gezien als helemaal geen optie, of heel erg duur. Ten slotte paste NIL bij sommige deelnemers niet: een deelnemer deed niet te houden van het 'rommelige' dat NIL met zich meebrengt. Hieronder valt kruidenrijk grasland en onkruid als je niet mag spuiten. Bij een ander paste het niet omdat hij graag een hoge melkproductie wil.

3.4 Zien jongeren met ambities in de agrarische sector toekomst in natuurinclusieve landbouw?

Hoe de toekomst van de agrarische sector eruit zal zien, hield alle deelnemers en de voorbeeldboeren regelmatig bezig, maar niet altijd op de voorgrond. Sommige deelnemers, met name tijdens de bijeenkomsten met studenten, wekten de indruk dat ze bewust of onbewust een keuze hadden gemaakt om zich niet te druk te maken en af te wachten hoe de sector zich ontwikkelt. Dit uitte zich bijvoorbeeld in het hebben van geen mening, al dan niet omdat ze geen idee hadden. Tijdens een van de bijeenkomsten waren de deelnemers ook nieuwsgierig naar hoe de onderzoekers over de toekomst van de landbouw dachten: *"Hoe denken jullie dat de toekomst van de landbouw in Nederland eruitziet?"* De facilitator heeft de vraag weerlegd; de toekomst is hier. Wat speelt er in de gedachten van de nieuwe generatie boeren?

Een voorbeeldboer had een duidelijk idee: *"De melkveesector staat onder druk, financieel en maatschappelijk. Het houdt een keer op, meer melk produceren tegen lage kosten."* Een deelnemer zag maar twee opties voor de toekomst: of vergroenen en alles pakken wat mogelijk is [aan premies en subsidies], of koeien binnen houden en veel melk produceren. Een andere deelnemer werkte op zijn gangbare familiebedrijf aan eiwit van eigen land en meende dat daar de toekomst ligt. Daar was een voorbeeldboer het mee eens: *"We moeten blijven nadenken over ons product in de veranderende markt, want als melkveehouders produceren wij heel inefficiënt eiwit."*

Wat opviel in gesprekken over de toekomst van de agrarische sector was dat deelnemers een toekomstbeeld hadden dat bij hun (voorkeur) past. Deelnemers van de eerste bijeenkomst zagen allemaal toekomst in NIL, maar waren niet representatief voor jongeren met ambities in de agrarische sector. Ze waren speciaal naar de bijeenkomst gekomen om andere jonge agrariërs te ontmoeten die (ook) op een meer extensieve manier landbouwen en/of NIL-maatregelen toepasten om van elkaar te kunnen leren. Echter, tijdens de drie andere bijeenkomsten toonden sommige deelnemers interesse in de verkenning of NIL voor hen een optie zou zijn, maar lang niet allemaal. Daarbij werd vooral met interesse geluisterd naar wat NIL financieel oplevert en naar wat NIL allemaal kan zijn. Kennis van NIL was aanvankelijk nog schaars bij de studerende deelnemers. Zonder te weten dat er een grote verscheidenheid van NIL-maatregelen en verdienmodellen bestaat, is het ook moeilijk om NIL als optie voor zichzelf te beschouwen. Anderen schuiven de optie natuurinclusief meteen opzij, omdat ze inzetten op hoge productie of niet van 'onkruid' houden.

3.4.1 Advies van de voorbeeldboeren aan de deelnemers

Op de vragen die tijdens de bijeenkomsten door deelnemers zijn gesteld, zijn ook antwoorden gegeven. Soms door mededeelnemers of onderzoekers als de vraag specifiek aan hen gericht was, maar meestal door de voorbeeldboer. Deze antwoorden kunnen ook als aanbevelingen worden geïnterpreteerd; advies van jonge boer tot jonge boer om NIL te overwegen. Zo adviseren alle voorbeeldboeren dat het hebben van een goed verhaal voor je bedrijf essentieel is. Dat levert samenwerkingen op die je afzetmogelijkheden vergroten. Producten met een goed, duurzaam verhaal zijn aantrekkelijk: *"Wij zijn niet alleen koeienboer, wij maken ook natuur. Zo moet je dat verkopen."* Als je een verhaal hebt en dat vertelt aan de maatschappij, krijg je volgens de voorbeeldboeren meer erkenning voor wat je doet.

Kritiek uit de samenleving over bijvoorbeeld dierenwelzijn en milieu raakt jonge boeren diep. Ze zien zichzelf niet als dierenbeulen en vervuilers. De voorbeeldboeren en deelnemers waren het op momenten dat maatschappelijke kritiek op boeren ter sprake kwam eens dat boeren beter kunnen uitleggen wat ze doen, zodat burgers beter kunnen snappen hoeveel werk ze leveren. Voor het produceren van voedsel, maar ook qua inzet voor de leefomgeving. Erkenning daarvoor vanuit de maatschappij levert voldoening op. Een voorbeeldboer deelde bijvoorbeeld het idee dat mensen zijn product als duurzaam kunnen identificeren aan de hand van een keurmerk dat hem trots maakt: *"Het is niet alleen rekening houden met de planten en dieren, ook met de mensen. "Maatschappelijk verantwoord ondernemen." "Je moet je verhaal vertellen en dingen doen voor je omgeving, van je erf af voor verbinding."* Een docent bedacht tijdens het aanhoren van het inspirerende verhaal van een van de voorbeeldboeren hier direct een toepasbare opdracht voor: Geef studenten de opdracht een verhaal te schrijven voor een casus-boer. Dit leert ze denken vanuit ondernemerschap en hoe de manier van boeren past binnen de maatschappelijke wensen.

Ten slotte kan een goed verhaal volgens de voorbeeldboeren een oplossing zijn voor een heel praktische barrière, namelijk grond. Meerdere deelnemers zagen geen kans om te kunnen extensiveren doordat ze te weinig grond in bezit hadden en grond duur is. Twee van de voorbeeldboeren, de melkveehouders, hadden dit probleem opgelost door hun verhaal te presenteren aan terreinbeherende organisaties rondom hun bedrijf, vanuit een gemeenschappelijk belang:

"Het is superbelangrijk dat voordat we hieraan [samenwerking met buurman boer] gingen beginnen, dat we de partijen waarmee we te maken hadden, dat is vooral waterschap geweest maar ook gemeenten, provincie, natuurcompagnon en wij gezamenlijk een visie hadden waar we naartoe wilden gaan met het gebied. Dus wat we gedaan hebben, is in plaats van dat we alleen naar onze eigen grond hebben gekeken, hebben we een beetje gedaan alsof we het waterschap waren; in plaats van dat we onze percelen gingen bekijken, gingen we het gebied bekijken, dus ook percelen die niet van ons waren op dat moment. Hebben we gezegd: als we zo het gebied gaan inrichten, dan hebben we een positieve impact op de natuur, op de omgeving, maar ook op ons bedrijf. Dus hebben wij ook gewoon de gronden van de buurman ingetekend, en dat hebben we aan de belanghebbenden voorgelegd en iedereen was enthousiast. Omdat je dan aan de voorkant heel progressief en actief meedenkt aan het inrichten ervan en je neemt alle belangen mee. (...) Als ik dit zo vertel, denk ik ook van wat hebben we ons toch in bochten gewrongen maar het is gewoon zo dat als je grond in Nederland wilt hebben, dan moet je samenwerken met andere partijen. Je kunt niet de strijd winnen met meer geld betalen voor een hectare grond (...). Dus je moet op zoek gaan naar een andere manier hoe je grond onder je bedrijf krijgt en de toegevoegde waarde die wij kunnen leveren als melkveehouderij is door die natuur te implementeren die is uniek. (...) Als jij koeien weidt, kun je heel veel samenbrengen."

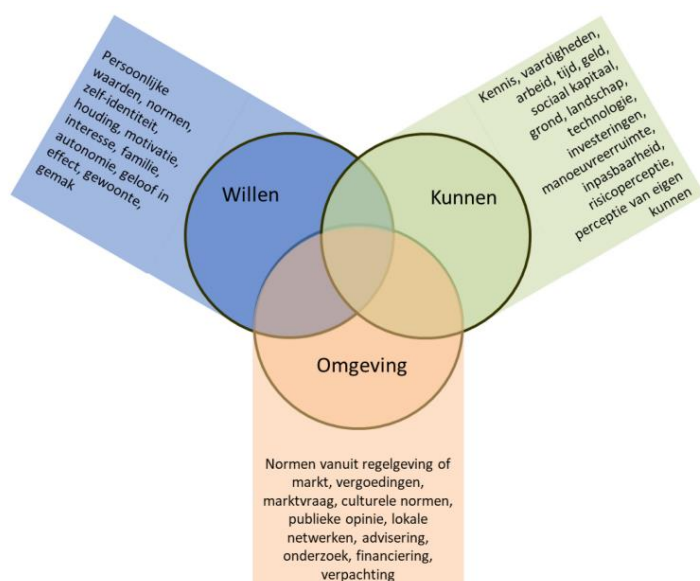
4 Discussie en aanbevelingen

In dit hoofdstuk worden de reacties en vragen van jongeren met ambities in de agrarische sector nader in context gebracht. In het jaar dat de bijeenkomsten zijn georganiseerd (2024), wordt er in de Nederlandse politiek en in de media veel gesproken over de toekomst van de landbouw. Er ligt een aantal grote doelstellingen op de horizon die vragen om veranderingen in het huidige landbouwsysteem en dus ook in de keuzes van de volgende generatie boeren. Een prangende kwestie is het wegvallen van de Nederlandse derogatierechten, wat betekent dat boeren veel minder mest mogen uitrijden. Stikstof is een heet hangijzer, vooral voor boeren rondom Natura 2000-gebieden en nagenoeg overal in Nederland moet de waterkwaliteit verbeterd worden om te voldoen aan de Kaderrichtlijn Water. Het is nog niet duidelijk wat de klimaatdoelstellingen gaan betekenen voor de landbouw, maar wel dat de impact waarschijnlijk groot is. Steeds meer onderzoeken laten zien dat NIL kwaliteiten biedt die een oplossing kunnen zijn voor deze grote uitdaging. De vraag die in dit onderzoek is onderzocht, is of jongeren met ambities in de agrarische sector dat zelf ook zo zien. Willen en kunnen zij volgens zichzelf 'bewegen naar NIL?' En wat is de invloed van hun omgang op hun keuzes?

4.1 Natuurinclusief perspectief voor jongeren met ambities in de agrarische sector

4.1.1 Willen en kunnen jongeren met ambities in de agrarische sector bewegen naar NIL en welke omgevingsfactoren zijn hierop van invloed?

In het project *Boeren bewegen naar natuurinclusieve landbouw* staan de keuzes die boeren wel of niet maken richting NIL centraal. Het raamwerk dat in eerdere onderzoeken in dit project is gebruikt om de drijfveren van de keuzes van boeren in beeld te brengen, bestaat uit drie componenten: *willen*, *kunnen* en *omgeving* (Westerink et al., 2020). 'Willen' heeft te maken met factoren die van invloed zijn op de motivatie voor NIL. 'Kunnen' gaat over het beschikken van praktische mogelijkheden voor het toepassen van NIL. En 'omgeving' is de invloed van anderen op een individu, bijvoorbeeld de invloed van ouders op jongeren bij een bedrijfsoverdracht.

Figuur 1 Factoren die van invloed zijn op de bedrijfskeuzes van boeren, gecategoriseerd in willen, kunnen en omgeving (Westerink et al., 2020).

In dit onderzoek is niet gekeken naar keuzes, maar naar afwegingen van jongeren met ambities in de agrarische sector. Zij moeten hun keuzes immers nog gaan maken. Wereldwijd kiezen steeds minder jongeren ervoor om boer te worden vanwege een onzeker perspectief door uitdagingen als gebrek aan land, toenemende concurrentie, andere arbeidsnormen, complexe regelgeving en klimaatverandering (Borda et al., 2023). Jongeren met ambities in de agrarische sector in Nederland lopen tegen vergelijkbare barrières aan, zo blijkt uit de gesprekken die tijdens de peer-to-peer learning-bijeenkomsten bij jonge, natuurinclusieve voorbeeldboeren zijn geobserveerd. Opvallend was dat jongeren die in opleiding zijn tot melkveehouder of akkerbouwer vaak nog niet bekend waren met NIL. NIL komt duidelijk nog niet structureel voor in hun omgeving, en mogelijk ook nog niet structureel in het lesmateriaal. Tegelijkertijd zijn nog niet alle jongeren bezig met hun keuze voor de toekomst, wat tijdens de bijeenkomsten ook merkbaar was door bepaalde uitspraken ('daar heb ik geen mening over') en gedrag (desinteresse). De vraag of jongeren willen bewegen naar NIL is moeilijk te beantwoorden als jongeren geen kennis hebben over NIL. Wel waren er momenten geobserveerd waarop schijnbare interesse voor NIL werd gewekt. Met name praktische voorbeelden van natuurinclusieve maatregelen en verdienmodellen spraken jongeren aan. Betrouwbare productie en voldoende verdien capaciteit zijn belangrijke voor jongeren met ambities in de agrarische sector en worden ook in het algemeen benoemd als belangrijke randvoorwaarden voor boeren die willen verduurzamen (Taskforce verdienvermogen kringlooplandbouw, 2019). Daarnaast hebben productie en economisch succes een belangrijke symbolische betekenis voor hen. Hoge productie en verdien capaciteit geven status onder boeren. Deze, vooral cultureel bepaalde waarden worden bijvoorbeeld afgemeten aan de melkproductie van koeien en strak onderhouden akkers (Westerink et al., 2021). Een dergelijke culturele interpretatie van een 'goede boer' verklaart waarom jongeren soms argwanend opmerken dat natuurinclusieve maatregelen er rommelig uitzien, maar ook waarom jongeren enthousiast worden bij het zien van gezonde koeien en een jonge boer die zijn financiële zaken goed op orde heeft. NIL hoeft echter niet altijd in contrast te staan met hoe symbolische waarde wordt toegekend. Ook natuur kan uitgedrukt worden in opbrengst, bijvoorbeeld aan de hand van kritische prestatie-indicatoren (zie bijvoorbeeld Van Doorn et al., 2019). Laten zien wat de inzet van boeren voor natuur 'oplevert', biedt voldoening (zien dat je inzet nut heeft) en kan bovendien ook gekoppeld worden aan (financiële) beloningen.

Tijdens de gesprekken tussen deelnemers onderling en met de voorbeeldboeren werd ook duidelijk dat sommige deelnemers, ongeacht of ze het wel of niet wilden, praktisch geen mogelijkheid zagen om natuurinclusief te kunnen worden. Bijvoorbeeld doordat ze weinig grond bezaten om te kunnen extensiveren, of omdat hun percelen te ver uit elkaar liggen om daartussen meer ecologische samenhang te creëren. Ook speelt de schuldenlast van het bedrijf dat ze mogelijk overnemen een rol. Hoe groter de schuld, hoe minder flexibiliteit ze ervoeren om van bedrijfsmodel te veranderen. Dit kan verklaren waarom er ook vooral naar kleine, laagdrempelige maatregelen werd gevraagd.

Een remmende omgevingsfactor was een duidelijk wantrouwen naar de overheid en naar consumenten. Volgens deelnemers *'wil de burger van alles, maar kiest de consument in het schap toch het goedkoopste'*. Op de vraag hoe het Ministerie van LNV jongeren zou kunnen helpen om meer natuurinclusief te worden kwam meestal weinig antwoord, maar regelmatig klonk er onvrede over beperkingen die door het ministerie zijn aangekondigd, bijvoorbeeld in relatie tot het uitrijden van mest. Ook noemden de deelnemers de overheid vaak onduidelijk. Op enkele momenten kwam voorzichtig ter sprake dat jongeren soms botsten met hun ouders ten aanzien van hun toekomstplannen. De steun van ouders, of juist het ontbreken daarvan, kan een rol spelen bij de keuze voor een NIL-transitie (Conway et al., 2020). Binnen het bedrijf kunnen er grote verschillen in visie bestaan tussen de oudere en jongere generatie. Zo kan een ouder met liefde voor natuur en een extensieve werkwijze een bedrijfsopvolger hebben die vooral productiegericht denkt. Andersom kunnen ouders die zich richten op maximale melkproductie een bedrijfsopvolger hebben die juist de natuurinclusieve kant op wil. Jonge boeren hebben over het algemeen veel respect voor de oudere generatie en zijn vaak ook afhankelijk van hen. Omdat ze samen op het bedrijf werken, is het niet eenvoudig om tegen de ouders in te gaan. Toch beseffen veel ouders dat de jongere generatie uiteindelijk hun eigen weg moet kiezen. Dit zorgt voor een dynamiek waarin discussie en loyaliteit hand in hand gaan en waar veel emotie bij komt kijken. Aandacht voor deze emotionele kant wordt door overheden vaak over het hoofd gezien, wat onvrede van boeren ten aanzien van overheden versterkt (Holloway et al. 2021; Conway et al. 2019).

4.2 Waarmee kunnen LVVN en NAIK jongeren met ambities in de agrarische sector ondersteunen om natuurinclusieve landbouw toe te passen?

4.2.1 Andere manieren van kennisontsluiting over NIL

Het feit dat jongeren met ambities in de agrarische sector vaak niet of nauwelijks bekend zijn met NIL is opmerkelijk. In de afgelopen jaren zijn tientallen kennisproducten² over NIL gericht op jongeren of hun docenten ontwikkeld, waaronder boeken, modules, handleidingen, cursussen, films, onlinecolleges en spellen. Inmiddels is NIL bijna overal onderdeel van het curriculum in het groenonderwijs geworden. Toch lijkt kennis over NIL nog steeds lastig door te dringen bij jongeren met ambities in de agrarische sector. Hieraan liggen mogelijk meerdere oorzaken ten grondslag.

Ten eerste is de uitgangssituatie van jongeren met ambities in de agrarische sector heel divers. De één kan een extensief bedrijf overnemen, terwijl de ander begint vanuit een heel intensief bedrijf. Ook de locatie van een bedrijf speelt een belangrijke rol (onder andere bodem- en waterkwaliteit en afstand tussen percelen). De uitgangssituatie kan grote gevolgen hebben voor de keuzemogelijkheden die jongeren zien voor zichzelf en dus ook voor de vragen die ze hebben t.a.v. NIL. In veel gevallen vraagt omschakelen naar NIL om maatwerk. NIL kent verschillende uitwerkingen en toekomstbeelden (Bestman et al., 2024; Gies et al., 2019) en er zijn (nog) geen vereisten verbonden aan het benoemen van jezelf als natuurinclusieve boer. Dat geeft boeren veel vrijheid om natuurinclusief te worden, maar zorgt ook voor onduidelijkheid. Boeren waarderen het stukje vrijheid en autonomie om het zelf in te kunnen vullen naar wat past bij hun bedrijf. Dit legt de verantwoordelijkheid bij de expertise van de boeren. Anderzijds, als iedereen zichzelf natuurinclusief kan noemen, wordt de titel natuurinclusief ook minder waard en wordt belonen moeilijker, zowel door de overheid als door consumenten. Om die reden is het belangrijk om de manieren waarop natuurinclusiviteit gewaardeerd kan worden meer te concretiseren (Van Doorn et al., 2025). Aansluitend op de inhoudelijke concretisering kan ook duidelijker worden gemaakt welke maatregelen passen bij welke uitgangssituatie. Door maatregelen te koppelen aan specifieke uitgangssituaties, wordt het makkelijker om te zien waar iemand kan beginnen en welke stappen je vervolgens kunt nemen die passen bij een persoonlijke situatie. Een omschakeling naar NIL voelt daardoor wellicht minder overweldigend voor jongeren met ambities in de agrarische sector, en daardoor ineens haalbaar.

LVVN kan jongeren met ambities in de agrarische sector nog beter helpen te bewegen naar NIL door natuurinclusieve maatregeloverzichten, zoals de boerenboom³, te koppelen aan bepaalde uitgangssituaties. Vooral de ligging (bodemsoort), spreiding en afmeting (van percelen), en schuldenlast van bedrijven lijken van invloed op de keuzemogelijkheid die (toekomstige) boeren voor zichzelf zien. Het beter laten aansluiten van maatregelen op verschillende uitgangssituaties kan bovendien ook agrarisch adviseurs helpen om NIL te adviseren (Westerink et al. 2024). Daarnaast kan NAIK een rol spelen in het identificeren van jongeren die vanuit een vergelijkbare uitgangssituatie op zoek zijn naar mogelijkheden om te bewegen naar NIL. Vervolgens kunnen deze jongeren via het netwerk van NAIK met elkaar in contact worden gebracht en worden geattendeerd op stimuleringsmaatregelen (van LVVN of anderen) die aansluiten op hun situatie.

Ten tweede is geobserveerd dat jongeren vrij goed luisteren naar iemand in wie zij zich kunnen herkennen. Het bespreken van gemeenschappelijke obstakels legt een vertrouwensbasis die nodig is om gezamenlijk tot het identificeren van kansen te komen. Het is bekend dat boeren adviezen over verduurzaming makkelijker van elkaar aannemen dan van overheden. Met het stimuleren van meer peer-to-peeruitwisseling kunnen overheden boeren daarom beter helpen door hen direct te vertellen wat ze moeten doen (Kröbel et al., 2021). Onderzoek naar peer-to-peer learning is tot nu toe vooral verricht buiten Nederland (Sutherland & Marchand, 2021; Prager & Creaney, 2017), terwijl de behoefte onder agrarische jongeren om vooral te leren van elkaar in Nederland wel leeft (Dijkshoorn-Dekker et al., 2022). Dit was ook te zien in de eerste wervingsfase van het onderzoek:

² <https://natuurinclusivelandbouw.eu/leermateriaal>.

³ <https://www.boerenboom.nl/>.

[Wat is je motivatie om mee te doen:] "Horen van de boeren wat de voor- en nadelen zijn over NIL, om zelf een keuze daarin te kunnen maken uiteindelijk."

Het bezoeken van een natuurinclusief bedrijf bracht op verschillende manieren meerwaarde met zich mee. De afwisseling tussen luisteren en bekijken was prettig voor de aandachtspanne van alle geobserveerde jongeren en door praktijkvoorbeelden te zien, konden aannames gemakkelijk ontkracht worden. Ook werden bij het ontmoeten van iemand van hun eigen leeftijd en het zien van concrete voorbeelden de vragen van jongeren creatiever, veelzijdiger en persoonlijker ten opzichte van de vragen in de vooraf ingevulde vragenlijsten. Het stimuleren van peer-to-peer learning zou daarom idealiter gecombineerd kunnen worden met bedrijfsbezoeken bij voorbeeldboeren met een overeenkomstige leeftijd. De leeftijd en het zien van het bedrijf zijn daarbij essentieel. Agrarische ondernemers en scholen kunnen op dit moment kiezen uit een behoorlijke lijst met demobedrijven⁴ die bereid zijn om hun verhaal te delen en in gesprek te gaan. Daarin wordt echter niet nadrukkelijk onderscheid gemaakt in de leeftijd van demo-boeren. Dat geeft mogelijk minder ruimte om gesprekken te hebben over meer leeftijdsgebonden kwesties, zoals de vaak emotionele worsteling tussen ouders en hun opvolgers. Ruimte maken om dit te kunnen bespreken, vraagt ook om goede facilitatie. Met name tijdens de bijeenkomsten met jongeren onder de 20 moesten jongeren af en toe uitgedaagd worden om hun perspectief en ervaringen te delen.

LNVN kan op verschillende manieren bijdragen aan het stimuleren van peer-to-peer learning om jongeren met ambities in de agrarische sector te helpen bij hun (toekomstige) bedrijfskeuzes, en de mogelijkheid om te kiezen voor NIL. Allereerst kan LNVN in hun samenwerking met demobedrijven meer rekening houden met leeftijdsverschillen en daaraan gerelateerde kwesties. Ouderen en jongeren kunnen bij een bedrijfsoverdracht tegen verschillende emoties aanlopen. Dit is beter bespreekbaar tussen generatiegenoten. Als onderwijsinstellingen op zoek zijn naar een demobedrijf kan het waardevol zijn om met jongeren op bezoek te gaan bij jonge voorbeeldboeren die eventueel door NAIJK kunnen worden voorgedragen.

Ten tweede zou beter op de verschillen in zorgen en behoeften van verschillende generaties geacteerd kunnen worden door experts zoals agrarisch adviseurs, maar ook overheden. Het is daarom belangrijk om de kennis uit peer-to-peer learning-bijeenkomsten te blijven verzamelen en te bundelen, bijvoorbeeld door een kenniscentrum bedrijfsovername. Dit rapport ondersteunt dan ook het voornemen van LNVN en NAIJK om een dergelijk centrum op te zetten.⁵ Als laatste vraagt peer-to-peer learning om bepaalde facilitatie-vaardigheden voor het begeleiden van een dialoog tussen leeftijdsgenoten. LNVN kan, mogelijk samen met het NAIJK, opdracht geven om deze vaardigheden nader uit te werken tot een nieuwe lesmethode voor docenten.

Ten slotte is essentieel dat jongeren met ambities in de agrarische sector hun eigen keuze kunnen maken. Er zullen waarschijnlijk altijd jongeren zijn die zich gewoon niet aangetrokken voelen tot NIL. Tegelijkertijd is het belangrijk dat de keuzes die jongeren maken goed afgewogen zijn. Om hieraan tegemoet te komen, kan peer-to-peer learning bijvoorbeeld voor allerlei verschillende bedrijfstypes worden gefaciliteerd. Idealiter komen jongeren op bezoek bij diverse jonge voorbeeldboeren.

4.2.2 Laat werken met de natuur lonen

Tijdens verschillende bijeenkomsten werd als motivatie voor NIL genoemd dat het voldoening geeft om te zien dat natuur kan verbeteren zonder deze van landbouw te scheiden. Tegelijkertijd werd breed erkend dat voldoening alleen niet voldoende is om over te schakelen. Onderaan de streep moet er ook financieel iets overblijven, vinden jongeren met ambities in de agrarische sector. Uit de vragen en opmerkingen in paragraaf 2.2 is op te merken dat het verdienmodel van NIL voor jongeren niet helder is, en dat de kans op productieverliezen een zware afweging is voor hun keuze. Sommige deelnemers zien NIL als een kans, terwijl anderen – aanvankelijk vaak de meerderheid – er geen vertrouwen in hebben dat NIL voor hen rendabel kan zijn. De eenduidige boodschap is dat je als boer beloond moet worden voor je inspanningen. Dit kan enerzijds door meer betrokkenheid van de consument, waarbij die betrokkenheid zich vertaalt in de bereidheid een hogere prijs te betalen. Duidelijke communicatie naar consumenten en boeren vanuit de

⁴ <https://www.groeiennaarmorgen.nl/demobedrijven#:~:text=De%20Demobedrijven%20Duurzame%20Landbouw%20zijn, stappen%20ze%20nog%20willen%20nemen>.

⁵ <https://www.naijk.nl/expeditie-bedrijfsovername/#:~:text=Kenniscentrum%20Bedrijfsovername, NAIJK%20droomt%20van&text=Dit%20kenniscentrum%20moet%20het%20expertisecentrum, weq%20naar%20een%20succesvolle%20overname>.

overheid over de maatschappelijke voordelen die natuurinclusieve boeren bieden, spelen hierin een grote rol (Van Eldik et al., 2021; Van Doorn et al., 2025). Alle jonge natuurinclusieve voorbeeldboeren benadrukten het belang van een goed verhaal voor hun verdienmodel. Alle kwaliteiten die NIL kan bieden, zouden ook beter, al dan niet eenduidiger, door het ministerie kunnen worden verteld.

Anderzijds zijn er ook concrete middelen van LVVN nodig die de omschakeling naar NIL financieel vergemakkelijken. Jongeren zelf zijn vaak niet in staat om concrete middelen te bedenken. Eerder zijn er wel concrete middelen vanuit literatuurstudies geïnventariseerd, zoals meer budget voor ANLb, vergoedingen voor extensieve bedrijven, investeringssubsidies voor NIL, herwaardering van grond en zonering van gebieden waar NIL gewenst is (Van Eldik et al., 2021). Daarnaast zouden verschuivingen binnen het GLB (verdere vergroening) NIL economisch aantrekkelijker kunnen maken ten opzichte van gangbare landbouw.

4.2.3 Maak NIL gemakkelijker en betrouwbaar

Tijdens alle bijeenkomsten werd gemerkt, zowel in reactie als in woorden, dat jongeren weinig vertrouwen hebben in 'de overheid'. Het Ministerie van LVVN wordt met name geassocieerd met beperkingen die de landbouwsector worden opgelegd en nauwelijks met de kansen die het creëert. Onderdeel hiervan is enerzijds de waan van de dag, zoals de wisselende politieke koers. Anderzijds speelt er ook een algemene frustratie over de complexiteit van uitdagingen en de hoeveelheid regelgeving die daarmee gepaard gaat. Dit vormt in het bijzonder een barrière voor NIL, omdat het implementeren van natuurinclusieve maatregelen in de ogen van jongeren hand in hand gaat met een verzwaring van administratieve lasten (al dan niet terecht). Volgens de voorbeeldboeren viel dit in praktijk wel mee, maar ben je als natuurinclusieve boer op dit moment wel afhankelijk van overheidssubsidies om productieverliezen te kunnen compenseren. Die afhankelijkheid was ook een vraag waar deelnemers mee zaten: *"Hoe afhankelijk ben je van de regelingen van de overheid om te kunnen bestaan?"* Afhankelijkheid van de overheid lijkt een onwenselijk scenario voor jongeren. Literatuur over autonomie en de boeren-identiteit laat zien dat dit ook deels cultureel is te verklaren. Afhankelijkheid staat in contrast met wat door boeren als goed ondernemerschap wordt gezien: subsidieregelingen gaan gepaard met regels en die gaan ten koste van je autonomie (Stock & Forney, 2014). Tegelijkertijd hebben ook commerciële afnemende partijen en banken regels en eisen. Ook daarover wordt geklaagd, maar blijkbaar voelen veel boeren meer verwantschap met de private dan met de publieke sector. Kortom: voor het gevoel van de jongeren is NIL vaak nog te complex en te onduidelijk. LVVN wordt verantwoordelijk geacht om NIL gemakkelijker te maken en garantie te geven op hun beleid. Het NAJK is in relatie tot dit onderwerp niet ter sprake gekomen.

4.3 Reflectie en aanbevelingen op de methoden

In de introductie van de methoden (hoofdstuk 2) is uitgelegd dat er in Nederland nog weinig wetenschappelijk is geëxperimenteerd met peer-to-peer learning in de context van jongeren met ambities in de agrarische sector. Bij de uitvoering van de methoden hebben de onderzoekers zowel tegenslagen als positieve ervaringen opgedaan. In dit hoofdstuk wordt een korte reflectie gegeven op de methoden waaruit een aantal adviezen volgt voor het geval de methoden herhaald worden.

Werving van deelnemers

Zoals omschreven in de methoden, zijn er aan het begin van het project twee pogingen gedaan om deelnemers via online (social)mediakanalen te werven. Het lukte niet om via deze kanalen voldoende deelnemers te werven. Achteraf lag dit waarschijnlijk vooral aan de timing. Veel jongeren met ambities in de agrarische sector werken vanaf het voorjaar intensief op het land en hebben weinig tijd voor bijeenkomsten. Bovendien werden de socialmediakanalen in deze periode overladen met informatie over de Europese Parlementsverkiezingen en de potentiële gevolgen daarvan op de landbouw. De oproepen voor deelname van de bijeenkomsten waren daardoor gemakkelijker om te missen. Uiteindelijk is het via een samenwerking met onderwijsinstellingen wel gelukt om voor elke bijeenkomst deelnemers te werven.

Organiseren van de bijeenkomsten

Voor het organiseren van de bijeenkomsten zijn onderzoekers vooraf bij de jonge voorbeeldboeren op bezoek geweest om samen het programma van de bijeenkomst samen te stellen. Dat beviel zowel de

onderzoekers als de voorbeeldboeren goed. Door samen het programma te ontwerpen, werd het direct praktisch haalbaar en sloot de inhoud gegarandeerd aan bij het verhaal van de voorbeeldboer. Zo konden de onderzoekers en de voorbeeldboer ter plekke beslissen over de ruimte en benodigde faciliteiten voor de presentatie en was de voorbeeldboer vrij om zijn presentatie naar eigen inzicht vorm te geven. Elke bijeenkomst had uiteindelijk dezelfde structuur, ook al was daar niet van tevoren op gestuurd. Alleen qua deelnemers verschilde bijeenkomst 1 van bijeenkomst 2, 3 en 4. Het verschil was terug te zien in enthousiasme van deelnemers (deelnemers van bijeenkomst 1 waren allen vooraf al geïnteresseerd in NIL), maar niet zozeer in de inhoudelijke vragen die werden gesteld. Ook tijdens bijeenkomst 1 werden kritische vragen over NIL gesteld.

Vragenlijst en opdracht voor deelnemers bijeenkomst

Zoals in de methode staat beschreven, heeft er bij voorbeeldboer 1 geen samenwerking met een onderwijsinstelling plaatsgevonden en is er geen studentenopdracht uitgezet. Dit was namelijk de enige bijeenkomst waarvoor zich genoeg deelnemers online hadden aangemeld om de bijeenkomst door te laten gaan. Bij inschrijving via de website hebben deze jongeren het inschrijfformulier ingevuld. De vragen (te zien in Annex 2) wijken iets af van de vragen uit de studentenopdracht (Annex 1), omdat de doelgroep net iets anders was. Het inschrijfformulier is door elf mensen ingevuld, waarvan er vier deelnemers bij de eerste bijeenkomst aanwezig waren. De rest van de inschrijvers wilde naar bijeenkomsten die niet door zijn gegaan. De antwoorden die door de deelnemers van bijeenkomst 1 zijn ingevuld in het inschrijfformulier zijn samen met de antwoorden uit de studentenopdracht verwerkt in paragraaf 3.2.2.

Studentenopdracht

De studentenopdracht is niet door alle studenten gemaakt en is achteraf vrij oppervlakkig ingevuld. Het was mogelijk beter geweest om de opdracht zo vorm te geven dat studenten anoniem hun vooroordelen over NIL konden opschrijven, zodat deze later door de facilitator konden worden ingebracht en tijdens de bijeenkomsten besproken hadden kunnen worden. Het initiatief van een van de docenten om de studenten een verhaal te laten maken, is ook erg interessant. Wegens privacy hebben onderzoekers geen inzicht gekregen in de verhalen die door de studenten zijn gemaakt. Toch biedt de opdracht een mooie ingang om studenten NIL als potentiële kans te laten beschouwen.

Open observeren

Het open observeren ging zowel inhoudelijk als reactief over het algemeen goed, maar was op sommige momenten wel uitdagend. Deelnemers hadden weinig tot geen aandacht voor de onderzoekers die aan het observeren waren. Dit was zowel verwacht als gewenst. Reactief was het achteraf vermoedelijk nog nuttiger geweest om gericht omslagpunten te observeren in plaats van systematisch te observeren op voorgeschreven momenten. Tevens was de combinatie van een presentatie van de voorbeeldboer en een rondleiding goed voor het leerproces van de jongeren (NIL-maatregelen zoals agrarisch natuurbeheer, kruidenrijkgrasland en ecologisch oeverbeheer gelijk in de praktijk zien), maar moeilijk door de data-verzameling (lopend aantekening maken, geen geluidsopname mogelijk).

Dialogoog begeleiden

Het begeleiden van de dialoog bleek in alle bijeenkomsten noodzakelijk om de interactie tussen deelnemers en de voorbeeldboer te stimuleren. Mogelijk kunnen deelnemers van tevoren nog meer worden gestimuleerd om vragen en onderwerpen te bedenken om te bespreken (zie studentenopdracht), maar een goede facilitator is sowieso nuttig om erbij te hebben.

4.3.1 Dankbetuiging aan de samenwerkingspartners

Samenwerking met het NAJK

De samenwerking met het NAJK is door de onderzoekers als erg prettig ervaren. Werknemers van het NAJK hebben regelmatig meegedacht tijdens het organiseren van de bijeenkomsten zonder inhoudelijk te sturen op de wetenschappelijk methoden en de resultaten. De contacten en inzichten die het NAJK vanuit zijn netwerk kon delen, waren erg waardevol, zowel voor het vinden van voorbeeldboeren als voor het werven van deelnemers. Ook hebben onderzoekers samen met het NAJK een informatiepunt ingericht over dit onderzoek op de informatiemarkt tijdens de BoerenNatuurdag op 14 maart 2025.

Samenwerking voorbeeldboeren

De jonge voorbeeldboeren zijn nauw betrokken geweest bij het organiseren van de bijeenkomsten en hebben zelf, zonder input van de onderzoekers, hun presentaties voorbereid. Vooraf is aan de voorbeeldboeren gevraagd om hun eerlijke verhaal te vertellen. Het doel was om andere jongeren met ambities in de agrarische sector te informeren, niet om ze noodzakelijk te overtuigen. Dit hebben de jonge voorbeeldboeren met verve gedaan. Alle jonge voorbeeldboeren zijn voor hun tijd en inzet financieel gecompenseerd. Ook is de rapportage ter controle aan hen voorgelegd voordat deze is gepubliceerd.

Samenwerking onderwijsinstellingen

De samenwerking met onderwijsinstellingen bleek een enorme uitkomst. Enerzijds bracht dit voor het onderzoek voldoende deelnemers en anderzijds bracht het voor docenten een gelegenheid om met studenten op veldbezoek te gaan. Achteraf gezien hadden de onderzoekers de docenten iets beter kunnen voorbereiden. Tijdens de bijeenkomsten werden regelmatig meer vragen gesteld door docenten dan door deelnemers (waarschijnlijk uit educatieve overwegingen, om bepaalde informatie voor het voetlicht te krijgen), waarop de onderzoekers soms moesten ingrijpen om de interactie tussen de jongeren en de boeren voorrang te geven. Desalniettemin waren de docenten een vitaal onderdeel van het uitzetten van de opdracht en het integreren van het bezoek in hun lesplan. We zijn zeer dankbaar voor hun medewerking en enthousiasme.

4.3.2 Adviezen bij herhaling van de methoden

Ingeval de methoden herhaald worden, geven wij de volgende adviezen mee. Sommige adviezen dienen ter verbetering van de methoden, andere kunnen beschouwd worden als tip.

1. Werk vanaf het begin samen met onderwijsinstellingen voor het werven van deelnemers.
Studerende jongeren met ambities in de agrarische sector zijn in meer en mindere mate bezig met hun toekomstplannen. Vaak hebben ze hun keuzes nog niet gemaakt, terwijl iets oudere jongeren dat wel al hebben gedaan. Dat maakt het goed informeren van deze groep, op deze leeftijd, extra relevant. Bovendien maakt de samenwerking met onderwijsinstellingen het wervingsproces een stuk makkelijker. Docenten kunnen een bezoek aan een voorbeeldboer vrij makkelijk integreren in hun lesplan.
2. Ontwerp samen met de voorbeeldboeren het programma.
3. Vraag deelnemers om van tevoren anoniem hun vooroordelen over NIL op te schrijven, zodat die ter sprake kunnen komen. Achteraf kunnen deelnemers als opdracht een eigen natuurinclusief (verkoop) verhaal schrijven.
4. Let bij het reactief observeren vooral op omslagen in emotie en houding.
5. Zorg voor een goede, neutrale facilitator die het gesprek verdeelt, begeleidt en gaande houdt.
6. Betrek al bestaande jongeren-netwerken zoals het NAJK bij het organiseren van bijeenkomsten.
7. Zorg dat je voorbeeldboeren compenseert voor hun tijd en inzet.
8. Bereid docenten goed voor op de bijeenkomst; vraag ze om de interactie tussen de deelnemers en de voorbeeldboer te helpen stimuleren en hun eigen vragen te bewaren tot het einde.

5 Conclusies

In dit onderzoek zijn vier bijeenkomsten geobserveerd waarin jongeren met ambities in de agrarische sector op bezoek kwamen bij en in gesprek gingen met een jonge, natuurinclusieve boer. Deze bijeenkomsten zijn met ondersteuning van het NAJK georganiseerd volgens het principe van *boeren leren van boeren*. De overdracht van kennis over natuurinclusieve landbouw volgens dit principe kan jongeren helpen bij het maken van afgewogen keuzes. Jongeren met ambities in de agrarische sector kunnen zich spiegelen aan de jonge voorbeeldboer en zijn daardoor beter in staat kennis aan te nemen. Herkenning in de obstakels die jonge voorbeeldboeren in hun overgangstraject zijn tegengekomen en de ervaringen die jonge boeren zelf in hun opleiding hebben gehad, vergroten het vertrouwen en het enthousiasme van jongeren. Het economische en vakmatige succes (o.a. gezonde koeien en een gezonde bodem) van jonge voorbeeldboeren kan inspireren en aannames en zorgen over NIL wegnemen.

Tijdens de bijeenkomsten werden vragen gesteld over natuurinclusieve maatregelen (wat is het en hoe werkt het?), de opbrengsten van natuurinclusieve landbouw, het verdienmodel van de jonge voorbeeldboeren en hun motivatie. Daarbij viel op dat relatief weinig jongeren met ambities in de agrarische sector van tevoren kennis hadden van natuurinclusieve landbouw. Het advies van jonge voorbeeldboeren aan jongeren met ambities in de agrarische sector is om de keuze voor natuurinclusieve landbouw te onderbouwen met een goed verhaal. Een goed verhaal, met nadruk op de voordelen van natuurinclusieve landbouw voor biodiversiteit, bodem en waterkwaliteit en het milieu, vergroot de kans op samenwerkingen. Deze samenwerkingen zijn nodig om te kunnen extensiveren (bijvoorbeeld door extra grond te pachten van een natuurorganisatie of lokale overheid) en afzetmogelijkheden te vergroten (een product met een goed verhaal). Een belangrijke motivatie voor jonge voorbeeldboeren is de voldoening die ze ervaren als ze het effect van natuurinclusieve maatregelen kunnen zien en de trots die ze halen uit hun duurzame productie.

Onderwerpen waarover (gematigde) discussie ontstond, waren de ervaren onbetrouwbaarheid van overheden en het gebrek aan maatschappelijke waardering voor boeren. Het verdienmodel van natuurinclusieve landbouw is grotendeels afhankelijk van subsidies. Het is lastig om daarvoor te kiezen als de overheden die de subsidie verschaffen weinig duidelijkheid geven over hun (toekomst)beleid. Tegelijkertijd zien jongeren te weinig betalingsbereidheid van consumenten om erop te kunnen vertrouwen dat de markt uiteindelijk eventueel verlies in productie (in relatie tot gangbare landbouw) zal compenseren.

De vraag "Wat hebben jonge boeren nodig om natuurinclusief te worden?" kan op basis van observaties van de bijeenkomsten worden beantwoord met:

1. Inspirerende rolmodellen;
2. Andere manieren van kennisontsluiting over natuurinclusieve landbouw;
3. Een betrouwbaar verdienmodel voor natuurinclusieve landbouw;
4. Een duidelijk, helder lange termijn beleid met zo min mogelijk bureaucratie.

LVVN en NAJK kunnen hier als volgt een rol in spelen:

LVVN

1. Zorg dat kennis over natuurinclusieve maatregelen beter aansluit op de diverse uitgangssituaties van jongeren met ambities in de agrarische sector. De veelheid en verscheidenheid aan natuurinclusieve maatregelen maakt NIL toegankelijk, maar ook onoverzichtelijk en minder betekenisvol. Jongeren met ambities in de diverse agrarische sectoren geven aan dat ze misschien wel natuurinclusiever willen worden, maar zien nog niet hoe ze dit kunnen, afhankelijk van hun uitgangssituatie en ambities. Het koppelen van maatregelen aan diverse uitgangssituaties zoals bedrijfslocatie, mate van intensiteit en extensiviteit en schuldenlast, kan jongeren helpen om voor zichzelf de mogelijkheid te zien hoe ze in beweging kunnen komen richting NIL.
2. Help onderwijsinstellingen om peer-to-peer learning te stimuleren op externe locaties. Het uitbreiden van demobedrijven van vooral jonge boeren is daarbij essentieel. Het zien van en uitwisselen met leeftijdsgenoten brengt NIL dicht bij de belevingswereld van jongeren met ambities in de agrarische sector en maakt emotionele onderwerpen, zoals frictie met ouders, meer bespreekbaar.
3. Breng kennis over de behoeften en zorgen van verschillende generaties omtrent bedrijfsoverdracht bij elkaar, bijvoorbeeld in een kenniscentrum agrarische bedrijfsovername.
4. Train docenten in het groenonderwijs in het faciliteren van peer-to-peer learning. Bijvoorbeeld door het aanbieden van trainingen in het begeleiden van dialogen.
5. Zorg voor een beter verdienmodel voor NIL.
6. Maak NIL makkelijker door het verlagen van administratieve lasten voor NIL en geef lange termijn perspectief in relatie tot subsidieregelingen.

NAJK

1. Verbind jonge boeren met een overeenkomstig uitgangssituatie met elkaar en met NIL-maatregelen die passen bij hun situatie. Bijvoorbeeld door thema-avonden of webinars te organiseren rondom bepaalde obstakels die zijn geïdentificeerd. Bijvoorbeeld:
 - Hoe kan een intensief bedrijf natuurinclusief worden; natuurinclusief als kans om te kunnen extensiveren (door samen te werken vanuit een goed verhaal);
 - Hoe kan je natuurinclusief worden met een hoge schuldenlast; kleine stapjes naar een grote impact;
 - Hoe creëer je meer ecologische samenhang op je bedrijf; leer je gebied kennen en de natuurinclusieve maatregelen die daarbij passen.
2. Blijf onderwijsinstellingen verbinden met jonge voorbeeldboeren die willen meewerken aan peer-to-peer learning. Ondersteun indien wenselijk in de facilitatie van dialogen.
3. Blijf onderwijspakketten ontwikkelen en onder de aandacht brengen die de voordelen van NIL voor biodiversiteit, bodem en waterkwaliteit en milieu duidelijker maken voor jongeren. Dit stelt hen beter in staat een goed verhaal over hun bedrijfskeuze te vertellen als zij besluiten te willen bewegen naar NIL.

Advies voor scholen

1. Laat jongeren met ambities in de agrarische sector leren van jonge voorbeeldboeren.

Literatuur

- Actieprogramma Nitraatrichtlijn. (2021). [Zevende Actieprogramma Nitraatrichtlijn na consultatie aangepast | Nieuwsbericht | Rijksoverheid.nl](#).
- Bestman, M., Blok, A., Bosland, H., de Buck, A., Gommer, R., Hees, E., ... & Schoutsen, M. (2024). *Natuurinclusieve landbouw in de praktijk*. Louis Bolk Instituut.
- Borda, Á. J., Sárvári, B., & Balogh, J. M. (2023). Generation change in agriculture: A systematic review of the literature. *Economies*, 11(5), 129.
- Bouma, J., Koetse, M., Polman, N., & Brandsma, J. (2019). Financieringsbehoefte natuurinclusieve landbouw: rapportage eerste fase: beschrijvende analyse vragenlijst. PBL Planbureau voor de Leefomgeving. <http://edepot.wur.nl/477974>.
- Conway, S. F., McDonagh, J., Farrell, M., & Kinsella, A. (2021). Going against the grain: Unravelling the habitus of older farmers to help facilitate generational renewal in agriculture. *Sociologia ruralis*, 61(3), 602-622.
- Conway, S. F., McDONAGH, J. O. H. N., Farrell, M., & Kinsella, A. (2019). Human dynamics and the intergenerational farm transfer process in later life: A roadmap for future generational renewal in agriculture policy. *International Journal of Agricultural Management*, 8(1), 22-30.
- Deltaplan Biodiversiteit. 2018. [A5-boekje Deltaplan-DEF.pdf](#).
- Dijkshoorn-Dekker, M. & Kortstee, H., 2020. Een breder bereik van kennis en innovatie; Kennisdeling en leren rond biodiversiteit binnen de kringlooplandbouw. Wageningen, Wageningen Economic Research, Rapport 2020-063.
- Dijkshoorn-Dekker, M., Kortstee, H., & Adema, H. (2022). *Online kennis delen en leren: verkenning onder jonge agrariërs*. (Wageningen Economic Research rapport; No. 2022-041). Wageningen Economic Research. <https://doi.org/10.18174/568270>.
- Van Doorn, A., Geertsema, W., Dekker, J., Lommen, J., Luske, B., De Jong, J. (2025). Concretisering natuurinclusieve landbouw. Ambitieniveaus in woorden en cijfers voor melkveehouderij en akkerbouw. Wageningen Environmental Research.
- van Doorn, Anne, Schütt, Jeroen, Visser, Tim, Waenink, Rik, Baayen, Robert, Dekkers, Maria-Franca, Selin Noren, Isabella, Sukkel, Wijnand, Heupink, Dennis, Koopmans, Chris, Deijl, Lisa, & Weebers, Carleen. (2021). Biodiversiteits Monitor Akkerbouw: Wetenschappelijke onderbouwing en toepassing in de praktijk. Wageningen Environmental Research. <https://edepot.wur.nl/555052>.
- van Doorn, Anne, Erisman, Jan Willem, Melman, Dick, van Eekeren, Nick, Lesschen, Jan Peter, Visser, Tim, & Blanken, Harm. (2019). Drempel-en streefwaarden voor de KPI's van de Biodiversiteitsmonitor melkveehouderij: Normeren vanuit de ecologie. Wageningen Environmental Research. <https://edepot.wur.nl/505122>.
- Eldik, Z. v., Westerink, J., Schrijver, R., Dijkshoorn-Dekker, M., & Schütt, J. (2021). Overzicht handelingsperspectieven voor beleid gericht op extensivering van de landbouw. Wageningen Environmental Research. <https://doi.org/10.18174/553886>.
- Erisman, Jan Willem, van Eekeren, Nick, van Doorn, Anne, Geertsema, Willemien, & Polman, Nico. (2017). Maatregelen Natuurinclusieve landbouw. Wageningen Environmental Research. <https://edepot.wur.nl/419124>.
- Erisman, J. W., & Verhoeven, F. (2019). Kringlooplandbouw in de praktijk: analyse en aanbevelingen voor beleid. Louis Bolk Instituut.
- Feiten en cijfers Natuurinclusieve landbouw (NIL): special natuurinclusieve landbouw. (2020). Vakblad Natuur Bos Landschap / Stichting Vakblad Natuur Bos Landschap 17 (164): 8 - 9. <https://edepot.wur.nl/520662>.
- Gies, E., van Doorn, A., Bos, B., & van Os, J. (2019). *Mogelijke toekomstbeelden natuurinclusieve landbouw: uitwerking van toekomstbeelden ten behoeve van de transitieopgave naar natuurinclusieve landbouw*. (Wageningen Environmental Research rapport; No. 2957). Wageningen Environmental Research. <https://doi.org/10.18174/498926>.

- Gies, E., Berkhof, M., Nieuwenhuizen, W., Cals, T., de Adelhart Toorop, R., Evers, A., van Geel, W., Kros, H., & Voogd, J. C. (2025). *Wat kan natuurinclusieve landbouw bijdragen aan de milieupgaven? Een modelmatige verkenning naar de bijdrage van natuurinclusieve landbouw aan de opgaven stikstof, klimaat en waterkwaliteit in het landelijk gebied*. (Rapport / Wageningen Environmental Research; No. 3411). Wageningen Environmental Research. <https://doi.org/10.18174/685603>.
- Holloway, L. A., Catney, G., Stockdale, A., & Nelson, R. (2021). Sustainable family farming futures: Exploring the challenges of family farm decision making through an emotional lens of 'belonging'. *Sustainability*, 13(21), 12271.
- Jongeneel, R. (2020). Verdienmodellen: actualiteit, theorie, praktijken en beleid. In Wageningen, WUR. <https://edepot.wur.nl/530231>.
- Kaderrichtlijn Water. (2000). Richtlijn 2000/60/EG van het Europese Parlement en de Raad tot vaststelling van een kader voor communautaire maatregelen betreffende het waterbeleid. Brussel.
- Klimaatakkoord. (2019). *Klimaatakkoord | Rapport | Rijksoverheid.nl*.
- Klebl, F., Feindt, P. H., & Piore, A. (n.d.). Farmers' behavioural determinants of on-farm biodiversity management in Europe: a systematic review. *Agriculture and Human Values*, 41(2), 831–861. <https://doi.org/10.1007/s10460-023-10505-8>.
- Kröbel, R., Stephens, E. C., Gorzelak, M. A., Thivierge, M. N., Akhter, F., Nyiraneza, J., ... & Giardetti, D. (2021). Making farming more sustainable by helping farmers to decide rather than telling them what to do. *Environmental Research Letters*, 16(5), 055033.
- O'Reilly, K. (2012). *Ethnographic methods*. Routledge.
- Prager, K., & Creaney, R. (2017). Achieving on-farm practice change through facilitated group learning: Evaluating the effectiveness of monitor farms and discussion groups. *Journal of Rural Studies*, 56, 1–11. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2017.09.002>.
- Polman, N. & Dijkshoorn-Dekker M. (2019). *Verdienmodellen natuurinclusieve landbouw*. Wageningen Economic Research. <https://edepot.wur.nl/501143>.
- Schrijver, Raymond, Westerink, Judith, de Jong, Klaas, Smit, Bert, van der Meer, Ruud, & Dijkshoorn, Marijke. (2022). Verdienmodellen voor extensieve landbouwbedrijven: pijlers, principes en perspectieven. Wageningen Environmental Research. <https://edepot.wur.nl/573664>.
- Stock, P. V., & Forney, J. (2014). Farmer autonomy and the farming self. *Journal of Rural Studies*, 36, 160–171.
- Sutherland, L.-A., Burton, R. J. F., Ingram, J., Blackstock, K., Slee, B., & Gotts, N. (2012). Triggering change: Towards a conceptualisation of major change processes in farm decision-making. *Journal of Environmental Management*, 104, 142–151. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2012.03.013>.
- Sutherland, L. A., & Marchand, F. (2021). On-farm demonstration: enabling peer-to-peer learning. *The Journal of Agricultural Education and Extension*, 27(5), 573–590.
- Taskforce verdienvermogen kringlooplandbouw. 2019. *Goed boeren kunnen boeren niet alleen*. <https://edepot.wur.nl/502755>.
- Westerink, Judith, Judith Westerink, Bert Smit, Marijke Dijkshoorn, Nico Polman, Theo Vogelzang, Bert Smit, Marijke Dijkshoorn, Nico Polman, and Theo Vogelzang. 2018. *Boeren in Beweging*. Wageningen: Wageningen University & Research.
- Westerink, J., Pleijte, M., Schrijver, R., van Dam, R., de Krom, M., & de Boer, T. (2021). Can a 'good farmer' be nature-inclusive? Shifting cultural norms in farming in The Netherlands. *Journal of Rural Studies*, 88, 60–70. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2021.10.011>.
- Westerink, Judith, Judith Westerink, Josine Donders, Zoe van Eldik, Carolien de Lauwere, Meike Josemans, Marijke Dijkshoorn-Dekker, et al. 2023. *Waardering Van Natuurinclusieve Landbouw Door Ketenpartijen En Banken: Een Discoursanalyse*. Rapport / Wageningen Environmental Research, 3273. Wageningen: Wageningen Environmental Research.
- Westerink, J., Donders, J., Eldik, Z. v., Wortel, A., Dijkshoorn, M., & Lauwere, C. d. (2024a). Overwegingen van financieel adviseurs in relatie tot natuurinclusieve landbouw: wat hebben zij nodig voor een positief advies aan boeren? Wageningen Environmental Research, Wageningen Economic Research. <https://doi.org/10.18174/659447>.
- Westerink, J., Hassink, J., Plomp, M., & van Os, J. (2024b). Towards more biodiverse agricultural landscapes: How to make species-rich grassland a desirable and feasible option for dairy farmers. *Journal of Rural Studies*, 105. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2023.103195>.

Annex 1 Vragenlijst en opdracht voor deelnemers

Vragenlijst bijeenkomst 1

- A. Doet het bedrijf waar je werkt aan NI landbouw?**
- B. Zo ja, welke maatregelen?**
- C. Wat is je motivatie om mee te doen aan de workshop jonge boeren bewegen naar natuurinclusieve landbouw?**
- D. Welke vraag wil je zeker stellen aan de voorbeeldboer?**

De antwoorden op bovenstaande vragen staan in Annex 2.

Studentenopdracht bijeenkomst 2, 3 en 4

Beste studenten,

Binnenkort komen jullie op bezoek bij een natuurinclusieve jonge boer. Leuk dat je komt! Jullie bezoek is onderdeel van een onderzoeksproject naar de vragen en afwegingen van (potentiële) jonge boeren in relatie tot natuurinclusieve landbouw (NIL). De onderzoekers zijn benieuwd naar wat jullie graag willen weten over natuurinclusieve landbouw en of je zelf natuurinclusieve landbouw zou willen toepassen. Deze informatie zal uiteindelijk worden opgeschreven in een rapport voor het Ministerie van Landbouw, Natuur en Visserij. Goed om te weten: alle informatie wordt anoniem opgeschreven. Niemand komt dus te weten wie welke vraag heeft gesteld.

Ter voorbereiding van jullie bezoek willen we jullie vragen om alvast een paar dingen voor jezelf op te schrijven.

1. Wat wil jij weten van een jonge boer die NIL-maatregelen neemt op zijn bedrijf?
2. Waarom zou jij wel aan de slag gaan met NIL-maatregelen op jouw bedrijf?
3. Waarom zou jij niet aan de slag gaan met NIL-maatregelen op jouw bedrijf?
4. In hoeverre ben je al in de praktijk in aanraking geweest met dit thema (bijv. op stage/werk/eigen bedrijf)?
5. Welke uitdagingen zie je als het gaat om natuurinclusieve landbouw?
6. Welke kansen zie je als het gaat om natuurinclusieve landbouw?

We kijken ernaar uit je te zien!

Annex 2 Overzicht antwoorden inschrijfformulier deelnemers

Naast de vier onderstaande vragen over NIL zijn, om een beeld te krijgen van de inschrijver, ook de volgende vragen gesteld:

- Wat is je naam?
- Wat is je e-mailadres?
- Naar welke boerderij wil je komen?
- Hoe oud ben je?
- Omschrijving van het agrarisch bedrijf waar je werkzaam bent.
- Locatie van het bedrijf waar je werkzaam bent? (Plaatsnaam is voldoende)
- Hoe groot is het bedrijf waar je werkzaam bent? Denk aan:
 - a. Aantal hectares?
 - b. Door hoeveel personen wordt het bedrijf gerund?
 - c. Indien relevant: hoeveel vee?
- Jouw functie binnen het bedrijf waar je werkzaam bent
- Ben je eigenaar van het agrarisch bedrijf waar je nu werkt?

Om de privacy te waarborgen, zijn de antwoorden op bovenstaande vragen niet uitgewerkt. Hieronder zijn de antwoorden van de inschrijvers weergegeven. Het inschrijfformulier is door elf mensen ingevuld, waarvan er vier bij de eerste bijeenkomst aanwezig waren. De rest van de inschrijvers wilde naar bijeenkomsten die niet door zijn gegaan.

1. **Doet het bedrijf waar je werkt aan natuurinclusieve landbouw?**

- 8 keer ja, 3 keer nee.

2. **Zo ja, welke maatregelen zijn op het bedrijf te vinden?**

- Weidegang; Ruige mest; Reductie gewasbeschermingsmiddelen; Landschapselementen.
- Groenbemesters; Bloeiende akkerranden; Kruidenrijk grasland; Ruige mest; Landschapselementen; Aanleg plas-dras systeem.
- Reductie gewasbeschermingsmiddelen; Landschapselementen.
- Groenbemesters; Bloeiende akkerranden; Kruidenrijk grasland; Ruige mest; Reductie gewasbeschermingsmiddelen; Landschapselementen; Weidegang.
- Groenbemesters; Bloeiende akkerranden; Weidegang; Ruige mest; Landschapselementen.
- Groenbemesters; Bloeiende akkerranden; Kruidenrijk grasland; Ruige mest; Aanleg plas-dras systeem.
- Niet-kerende grondbewerking; Kruidenrijk grasland; Weidegang; Reductie gewasbeschermingsmiddelen.
- Groenbemesters; Bloeiende akkerranden; Kruidenrijk grasland; Weidegang; Ruige mest; Reductie gewasbeschermingsmiddelen; Landschapselementen.

3. **Wat is je motivatie om mee te doen aan de workshop jonge boeren bewegen naar natuurinclusieve landbouw?**

- Interesse in inclusieve landbouw.
- Kennis opdoen voor bedrijfsontwikkeling thuis en voor in mijn rol als Adviseur bij Rouveen Kaasspecialiteiten waar ik veel (jonge) boeren spreek.
- Jonge agrariërs ontmoeten die ook de drive hebben om te op een extensieve manier hun bedrijf te runnen.
- Omdat ik boeren begeleid om deze stap te nemen.
- Interesse in mogelijkheden voor natuurinclusieve landbouw en hoe je dit goed kunt toepassen op een melkveebedrijf.
- Mogelijkheden bekijken.
- Om bij te leren.
- Welke stappen kan ik nog meer zetten?
- Interesse in hoe andere jonge agrariërs NIL maatregelen integreren in hun bedrijfsvoering en alle aspecten op elkaar afstemmen.
- Kijken om verder ons bedrijf te ontwikkelen op gebied natuurinclusieve landbouw.
- Kennis opdoen.

4. Welke vraag wil je zeker stellen aan de voorbeeldboer?

- Kan het kostentechnisch zonder subsidie?
- In hoeverre is natuurinclusief boeren een marktvraag en hoe rekent het verdienmodel zich rond?
- Dat weet ik nog niet.
- Wat was je grootste uitdaging en hoe heb je deze aangepakt?
- Welke maatregelen neemt hij? Wat waren de grootste uitdagingen? Wat zijn de grootste voordelen? Hoe pakt(e) het economisch uit?
- Hoe is je verdienmodel de eerste tien jaar opgebouwd? Omdat er dan nauwelijks opbrengst is?
- Wat is zijn motivatie geweest om te starten met een meer natuurinclusieve bedrijfsvoering?
- Hoe is hij begonnen, waar staat hij nu en waar wil hij nog heen qua NIL?
- Hoe ben je begonnen, wat zijn je grootste uitdagingen, waar zie je het bedrijf over tien jaar, wat zijn de belangrijkste vaardigheden/kennis/kunde die je moet hebben?
- Omgaan met onkruid in grasland en mogelijk maïsteelt?
- Hoe wil jij dat je bedrijf er over tien jaar uitziet en van welke middelen/partijen ben je daarvoor afhankelijk?

Annex 3 Formulier reactieve observatie

Observatie Structureel (elke 20 min) versus open	Tijdstip	Situatie (steekwoorden)	Emoties (indien van toepassing; zo concreet mogelijk)	Houding (indien van toepassing; zo concreet mogelijk)

Annex 4 Codeboek

Codering inhoudelijk

Het onderstaande codeboek is gemaakt voor de inhoudelijke analyse van de bijeenkomsten die zijn georganiseerd. De code categoriseert dingen die zijn gezegd tijdens de bijeenkomsten en de vragen van studenten die vooraf zijn opgestuurd. Dit kunnen vragen en antwoorden zijn, maar ook zaken die zijn opgekomen in discussies. De codes uit het codeboek geven duiding aan welke informatie relevant is ten opzichte van onze onderzoeksvragen:

- "Wat hebben jonge boeren nodig om natuurinclusief te worden?"
- Wat willen jonge boeren weten van natuurinclusieve voorbeelden en wat zegt dit over hun afwegingen?
 - a. Welke vragen worden gesteld?
 - En hoe worden deze beantwoord?
 - b. Over welke onderwerpen ontstaan discussies?
 - Welke afwegingen kunnen uit discussies worden herleid?
- Welke rol wordt van NAJK en LNV verwacht?
 - Wat kunnen NAJK en LNV doen om jonge boeren te ondersteunen om natuurinclusief te worden?

Code	Betekenis	Voorbeeld
NIL	Vragen en antwoorden over <u>wat</u> NIL is/ <u>wat</u> NIL-maatregelen zijn	Wat is ecologisch slootbeheer?
NIL Motivatie VB	Vragen en antwoorden <u>waarom</u> NIL is toegepast door de voorbeeldboer	Waarom heb je voor NIL gekozen? Welke meerwaarde brengt het je?
NIL Toepassing	Vragen en antwoorden over de toepassing van NIL (<u>hoe</u>)	Hoe vaak maai je per jaar? Hoeveel ruwvoer haal je van je land af?
NIL Voordelen	Vragen en antwoorden over de voordelen van NIL op persoonlijk (tactisch) niveau	Met NIL kan ik meer tijd buiten doorbrengen.
NIL Kansen	Redenen/afwegingen <u>voor</u> NIL op algemeen (strategisch) niveau	De maatschappij stelt steeds meer eisen aan producten.
NIL Nadelen	Vragen en antwoorden over de nadelen, inclusief risico's, van NIL op persoonlijk (tactisch) niveau	Het bedrijf waar ik nu werk, is te intensief. De overstap is te groot.
NIL Barrières	Redenen/afwegingen, inclusief risico's, <u>tegen</u> NIL op algemeen/structureel (strategisch) niveau	Consumenten zijn niet bereid om meer te betalen voor NIL-producten.
NIL Behoeften	Dingen die NIL mogelijk/aantrekkelijk maken voor jonge mensen	Een beter verdienmodel, meer kennis.
Landbouwtoekomst	Dingen die zijn gezegd over het toekomstbeeld van jongeren ten aanzien van de landbouw	Er zal in de toekomst minder vee in Nederland gehouden kunnen worden.
Discussiepunten	Onderwerpen waar discussie over is en de standpunten die worden opgevoerd	Kalfjes bij de koe
Overheid	O.a. opmerkingen/ suggesties over wat de overheid zou kunnen doen om NIL toegankelijker te maken voor jonge mensen	Meer subsidie voor NIL
NAJK	Opmerkingen/suggesties over wat NAJK zou kunnen doen om NIL toegankelijker te maken voor jonge mensen	BBQ's organiseren met/voor NIL boeren
Quote	Mooie quotes voor in het rapport	"Dit is het beste onderzoek waar ik ooit aan mee heb gewerkt."

Codering reactief

Het onderstaande codeboek is gemaakt voor de analyse van de reacties van deelnemers tijdens de bijeenkomsten. Dit kunnen reacties zijn ten opzichte van inhoudelijke argumenten (van de voorbeeldboer of van elkaar) en ook reacties op dingen die werden gezien, gevoeld, geproefd etc. Een reactie komt altijd voort uit een interactie. Dat kan zijn in relatie tot mensen, maar ook in relatie tot niet-mensen. Bijvoorbeeld dieren (vee), planten (kruidenrijk grasland) of dingen (trekker).

Code	Omschrijving	Voorbeeld
Emotie pos.	Uitingen van blijdschap, plezier, geluk etc.	Spraak ("ik ben blij om te horen"), (glim)lachen
Emoties neg.	Uitingen van teleurstelling, verdriet, boosheid etc.	Spraak ("ik voel me ongelukkig bij het idee dat...), Stemverheffing, gehuil etc.
Houding pos.	Uitingen van instemming, enthousiasme etc.	Aandachtigheid, kalmte, energie, (veel) vragen stellen, verwondering
Houding neg.	Uitingen van ontstemming, onenigheid, desinteresse etc.	Teruggetrokkenheid, afgeleid van hetgeen wordt verteld/laten zien, aandacht wegtrekken van de presentatie/demonstratie
Aanleiding	Aanleiding (beleving) van een bepaalde emotie/houding	Het zien van gezonde koeien heeft de studenten positief verbaasd. Of: vraag van docent leidde tot discussie.
Omslag	Aanleiding van een verandering van emotie/houding/beleving	De studenten richten hun aandacht op elkaar in plaats van op de voorbeeldboer nadat hij over zijn verdienvermogen vertelt.

Wageningen Environmental Research
Postbus 47
6700 AA Wageningen
T 0317 48 07 00
wur.nl/environmental-research

Wageningen Environmental Research
Rapport 3443
ISSN 1566-7197

De missie van Wageningen University & Research is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen University & Research bundelen Wageningen University en gespecialiseerde onderzoeksinstituten van Stichting Wageningen Research hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 7.700 medewerkers (7.000 fte), 2.500 PhD- en EngD-kandidaten, 13.100 studenten en ruim 150.000 Leven Lang Leren-deelnemers behoort Wageningen University & Research wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.

To explore
the potential
of nature to
improve the
quality of life

Wageningen Environmental Research
Postbus 47
6700 AB Wageningen
T 0317 48 07 00
wur.nl/environmental-research

Rapport 3443
ISSN 1566-7197

De missie van Wageningen University & Research is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen University & Research bundelen Wageningen University en gespecialiseerde onderzoeksinstituten van Stichting Wageningen Research hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 7.700 medewerkers (7.000 fte), 2.500 PhD- en EngD-kandidaten, 13.100 studenten en ruim 150.000 Leven Lang Leren-deelnemers behoort Wageningen University & Research wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.
